

Mihai BĂRBULESCU

Dennis DELETANT

Keith HITCHINS

Şerban PAPACOSTEA

Pompiliu TEODOR

ISTORIA ROMÂNIEI

Corint

Texte digitizate la Biblioteca Județeană Mureș în cadrul proiectului
"Mai aproape de lectură: biblioteca publică în serviciul studentilor".
Proiect realizat cu sprijinul Administrației Fondului Cultural Național.

Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant,
Keith Hitchins, Șerban Papacostea,
Pompiliu Teodor

ISTORIA ROMÂNIEI

Ediție revăzută și adăugită

CUPRINS

Cuvânt înainte

I. DE LA ÎNCEPUTURILE CIVILIZAȚIEI LA SINTEZA ROMÂNEASCĂ (MIHAI BĂRBULESCU)

Pământul românesc

Preistoria

Comunitățile paleolitice. Revoluția neolitică

Epoca bronzului. Indoeuropeanizarea. Tracii

Epoca hallstattiană. Autohtoni și alogeni la sfârșitul preistoriei.

Geto-daci

Geți și greci între Dunăre și mare (secolele VII-II î.Hr.)

Geto-daci în secolele V-II î.Hr.

Dacia de la Burebista la Decebal

Dacia Felix

Provinciile Moesia Inferior (Dobrogea), Dacia și Imperiul roman

Civilizația romană

Cultura romană

Romanitate și barbari

Influența romanității asupra dacilor liberi (secolele II-IV)

Romanitate fără Imperiu: Transilvania în secolele IV-V

Revenirea Imperiului: Dacia sudică

Persistența Imperiului: Dobrogea în secolele IV-VII

Creștinismul daco-roman

Dacia și migrațiile barbare

Sinteză românească

Apariția popoarelor românice și a limbilor neolatine - un proces european

Cazul Daciei: romanizarea, evoluția istorică, etnică și lingvistică în a doua jumătate a mileniului I

Bibliografie

II. DE LA GENEZA STATELOR ROMÂNEȘTI LA NAȚIUNEA ROMÂNĂ

Geneza statelor românești (secolele XI-XIV) (ŞERBAN PAPACOSTEA).

Romanitatea răsăriteană: de la autonomie la stat

Întemeierea Țării Românești și a Moldovei

Dualismul statal românesc

Românii în voievodatul Transilvaniei

Țările române și primul asalt al puterii otomane (sfârșitul secolului al XIV-lea-1526)

(ŞERBAN PAPACOSTEA)

Economie și societate

Structurarea puterii

Centralizarea puterii și reacția nobiliară

Răscoalele țărănești din Transilvania

Rezistența împotriva expansiunii otomane

Ştefan cel Mare

Tradiția romanității și spiritualitatea bizantino-slavă

Hegemonia otomană (1526-1593) (ŞERBAN PAPACOSTEA)

Instaurarea hegemoniei otomane

Statutul țărilor române

Putere nobiliară și stat

Confruntări politice în contextul rivalității otomano-habsburgice

Curente spirituale și culturale

Pro Republica Christiana (POMPILIU TEODOR)

Dinamica politică internațională

Agravarea dominației otomane

Domnia lui Mihai Viteazul

Între otomani și imperiali

Monarhia feudală (1601-1716) (POMPILIU TEODOR)

Restaurația dominației otomane; statutul juridic al raporturilor turco-române

Societate și regim politic

Cadrul instituțional

Evoluția internă și internațională

Epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu

Monarhia feudală la mijlocul secolului al XVII-lea în Transilvania

Afirmarea țărilor române la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea

Ofensiva antiotomană și efectele ei

Între cele trei imperii

Umanismul și integrarea în cultura Europei clasice

Secolul luminilor în țările române (POMPILIU TEODOR)

Noile regimuri politice: habsburgic și fanariot. Structura instituțională

Unirea rutenilor și românilor cu Biserica Romei

Răscoala lui Francisc Rákoczi al II-lea

Regimul austriac și politica absolutistă

Politica absolutistă a Mariei Terezia

Practica unui despot luminat

Iosefinismul și românii

Regimul fanariot în Moldova și Țara Românească

Viața politică în vremea fanarioților

Reformele fanariote

Sub semnul naționalului. Inochentie Micu: confesiune și națiune

Mișcări confesionale în Transilvania și restaurarea ortodoxiei

Organizarea ecclaziastică și viața religioasă

Mișcarea politică din Țara Românească și Moldova

Criza despotismului luminat. Răscoala lui Horea

Mișcarea națională în timpul revoluției democratice. *Supplex Libellus Valachorum*

Mișcarea națională din Țara Românească și Moldova

Țările române și chestiunea orientală

Epoca reacțiunii în Transilvania și criza regimului fanariot

Iluminism și societate

Bibliografie

III. DESĂVÂRȘIREA NAȚIUNII ROMÂNE (KEITH HITCHINS)

Începuturile statului modern (1821-1866)

Anul 1821

Scena politică. 1821-1848

Societatea și economia. 1821-1848

Pașoptismul

Anul 1848 la români

Unirea Principatelor. 1850-1859

Domnia lui Alexandru Cuza. 1859-1866

Făurirea României Mari

Independența. 1866-1881

Modele de dezvoltare
Viața politică și partidele politice
Societatea și economia
Romantism și realitate
Românii din Transilvania, Bucovina și Basarabia
Relațiile internaționale. 1881-1914
Primul Război Mondial
România modernă la zenit (1919-1940)
Marea Dezbateră
Viața politică
Societatea și economia
Sincronism și tradiție
Relațiile internaționale
Război și pace (1940-1947)
Al Doilea Război Mondial. 1940-1944
Tranziția. 1944-1947

Bibliografie

IV. ROMÂNIA SUB REGIMUL COMUNIST (DECEMBRIE 1947-DECEMBRIE 1989) (DENNIS DELETANT)

Dominația sovietică și dictatura comunistă (1947-1955)
Situată internațională
Crearea statului totalitar
Securitatea și represiunea comunistă
Rezistența armată
Munca forțată
Lupta internă de partid
Autonomie și destindere internă (1956-1969)
Noua linie a lui Hrușciov
Impactul revoltei ungare
Retragerea trupelor sovietice din România
O nouă perioadă de teroare
Autonomia față de Uniunea Sovietică
Slăbirea terorii
Ascensiunea lui Nicolae Ceaușescu
Minoritatea maghiară
Ceaușescu își consolidează autoritatea
Invadarea Cehoslovaciei de către țările Tratatului de la Varșovia (1968).

Neostalinism și teroare profilactică (1970-1989)

Degenerarea
Declinul economic
Minoritățile naționale
Opoziția publică
Disidență
Oprimarea
Izolarea internațională
Sistematizarea
Relațiile cu vecinii
Prăbușirea

Bibliografie

Index

Monarhia feudală (1601-1716)

Secolul al XVII-lea reprezintă o perioadă distinctă în istoria țărilor române, fixat între două limite istorice, domnia lui Mihai Viteazul și instaurarea unor noi regimuri politice, habsburgic în Transilvania și fanariot în Moldova și Țara Românească. Istoria celor mai bine de o sută de ani s-a aflat sub semnul moștenirii lui Mihai Viteazul, eroul cruciadei târzii, care a recâștigat independența Țării Românești și a înfăptuit pentru o clipă unirea principatelor sub o singură domnie. A fost, în aceeași vreme, o perioadă de consolidare a civilizației, de refacere treptată a potențialului uman, de progrese lente în domeniul economiei și de modificări în structura socială, de afirmare în ambianța Europei clasice a monarhiei feudale. În intervalul dintre 1601 și 1711 se impune tot mai pregnant linia politică statonnică de Mihai Viteazul de raliere a Țării Românești și Moldovei în jurul Transilvaniei, în forma unor raporturi interdependente, materializate într-un sistem de alianțe. Secolul al XVII-lea înregistrează, după 1683, în raport cu recesiunea otomană, și o semnificativă evoluție spre politica de eliberare de sub dominația otomană. Astfel, trecerea de la mica la mareă Europeană, de la un continent divizat de dominația otomană la unul redimensionat de succesul Reconquistei, a însemnat și pentru țările române o mai accentuată mobilitate, încercări de racordare la o evoluție mai generală, pe care o exprimă noțiunea de Europeană care străbate scrierile umaniste.

Restaurația dominației otomane; statutul juridic al raporturilor turco-române. Restaurarea puterii otomane în cele trei principate răsculcate împotriva ei s-a produs lent în urma încheierii păcii de la Zsitvatorok (1606) între turci și imperiali, care a stăvilit expansionismul habsburgic spre răsărit, și prin îngădirea treptată, în anii următori, a influenței polone, puternic reafirmată în spațiul carpato-dunărean în condițiile crizei hegemoniei turcești.

Sfărșitul domniei lui Mihai Viteazul a însemnat doar încheierea unei etape a războiului antiotoman, deoarece Țara Românească și, în parte, Transilvania, continuă alianța cu Imperiul habsburgic. Începutul veacului aduce în Țara Românească domnia lui Radu Șerban (1601-1611), exponentul boierimii antiotomane, în Transilvania confruntări între imperiali și turci, în Moldova un condominiu polono-otoman favorabil, prin dinastia Movileștilor, Poloniei.

Primul deceniu cunoaște o slabire a dominației otomane, determinată de marea răscoală antiotomană condusă de Mihai Viteazul, dar și de declinul Imperiului, marcat de o accentuată criză monetară, și de complicațiile sale externe, situație care a lăsat o mai mare libertate de mișcare țărilor române. În Moldova, Poarta îl confirmă în domnie pe Simion Movilă (1606) la moartea fratelui său Ieremia, recunoscând astfel vechiul drept de alegere a domnului de către țară, iar în 1607 reînnoiește tratatul de prietenie cu Polonia, ceea ce a consolidat influența polonă în Moldova. În Țara Românească, unde conducerea Imperiului nu reușește să-și impună propriul candidat, Radu Șerban continuă politica lui Mihai Viteazul de confruntare cu turci și încearcă să readucă și Transilvania în frontul antiotoman. Pacea de la Zsitvatorok dintre cele două imperii a deschis însă calea restaurării treptate a puterii otomane asupra celor trei țări române, tendință care se impune în cel de-al doilea deceniu al secolului al XVII-lea. Domniile lui Radu Mihnea (1611-1616) în Țara Românească, Ștefan Tomșa (1611-1615) în Moldova și Gabriel Béthlen (1613-1629) în Transilvania erau menite să readucă cele trei principate sub suzeranitatea Portii Otomane, dar în condiții diferite față de cele care caracterizaseră dominația otomană în secolul precedent. Conștientă de imposibilitatea de a reveni la vechiul sistem de dominație întemeiat exclusiv pe imixtiunea directă, prin schimbări de domnie după bunul plac, conducerea Imperiului își diversifică acum metodele, le adaptează la condițiile diferite de la țară la țară și de la o situație la alta, îmbinând soluțiile politice cu cele militare.

Numit de turci, Ștefan Tomșa lovește în marea boierime moldoveană polonofilă, dar când împrejurările au cerut-o, turcii au recurs și la acțiuni militare pentru a pune capăt hegemoniei polone. În urma convenției turco-polone din 1617 și a celei din 1621, care a succedat marii campanii a sultanului Osman al II-lea la Hotin, influența polonă a slăbit considerabil în Moldova, fără a fi înlăturată cu desăvârsire.

Înțelegând în cele din urmă imposibilitatea continuării luptei împotriva Imperiului otoman, boierimea Țării Românești l-a acceptat pe Radu Mihnea, soluție care prezenta avantajul de a înlătura spectrul pașalâcului. În Transilvania, Gabriel Béthlen (1613-1629) consolidează orientarea prootomană, cu condiția recunoașterii unei largi autonomii interne, favorabilă calvinismului dominant și ostilă Contrareformei sprijinate de Imperiul habsburgic.

Între soluțiile adoptate de Poarta Otomană pentru a menține în ascultare Țara Românească și Moldova, un loc însemnat a revenit pătrunderii elementelor grecești și levantine în societatea românească, pentru a slăbi rezistența clasei dominante față de hegemonia otomană. În această vreme grecii pătrund în număr considerabil în aparatul de stat, în ierarhia ecclaziastică și în viața economică. În deceniul al treilea și al patrulea al secolului al XVII-lea, Principatele dunărene apar ca un adevărat „Bizanț după Bizanț,” cu tendința de a asocia elementul grecesc la dominarea celor două țări, prefigurare a regimului fanariot care avea să se impună în secolul următor.

Soluțiile imperiului, în fața opoziției hotărâte a boierimii locale față de greci, manifestată prin comploturi boierești și răscoale țărănești, alimentate uneori chiar de boierime, au fost oscilante. Poarta a sprijinit domniile favorabile grecilor și propria ei hegemonie, dar a tolerat, când nu putea face altfel, și măsurile antigrecești, cum au fost cele de la începutul deceniului al patrulea.

Restaurarea a fost, prin urmare, diferită de ceea ce fusese regimul dominației otomane la sfârșitul secolului precedent. Urmare a acțiunii lui Mihai Viteazul, Poarta renunță la exploatarea excesivă a resurselor țărilor române, readucând haraciul la semnificația sa inițială, politică, de răscumpărare a păcii. În toate trei țările se constată o scădere masivă a obligațiilor materiale față de Imperiul otoman; creșterea acestora de la mijlocul secolului a exprimat în realitate compensarea devalorizării monetare. În linii generale, secolul al XVII-lea și primii ani ai celui următor au fost o perioadă de respiro. Criza Imperiului și problemele sale internaționale au determinat un echilibru între statutul juridic al raporturilor româno-otomane și politica generală a Imperiului otoman față de principate. Datorită convergenței realizate la mijlocul secolului între împrejurările externe, favorabile întăririi autonomiei și lupta forțelor interne, țările române cunosc o perioadă de afirmare în cadrul regimului monarhiei feudale.

Statutul juridic al dominației otomane restaurate exprima raportul modificat dintre hegemonia Imperiului - subminată de dificultățile interne și complicațiile externe cu care a fost confruntată, criza monetară, războaiele cu Iranul, rivalitatea cu Imperiul habsburgic și cu Polonia - și liniile politice directoare ale țărilor române, promovate de forțele autohtone.

Rezultatul principal al acțiunii lui Mihai Viteazul a fost păstrarea autonomiei țărilor române, prezervarea instituțiilor fundamentale și funcționarea acestora. Prințipele, în concepția dreptului islamic, era un intermediar între autoritatea supremă și masa supușilor, țările române fiind considerate ca aparținând unui regim intermediu (*dar-as-sul* sau *dar-ul-ahd*) între *dar-ul-islam* (casa islamului) și *dar-ul-harb* (casa războiului) cu care Imperiul a încheiat înțelegeri în urma cărora principalele plăteau haraciul. În raporturile cu țările române au funcționat principiile de drept musulman, în virtutea cărora se mențineau conducătorii locali. În acest cadru, deși prerogativele puterii centrale *de jure* aparțineau sultanului, principii le exercitau în numele și pe baza autorității supreme.

Încă de la începutul secolului, privitor la Moldova, otomanii recunoșteau necesitatea respectării înțelegerii statuate într-un act numit *ahd-name*, care prevedea și acordul țării la alegerea domnului. *Ahd-name*-ul era acordat pe termen limitat și era condiționat de plata haraciului. Alături de capitulații, cărti de legământ, raporturile româno-otomane au fost reglementate de berate - acte de investitură - și *name-i-hümayün-uri* - acte adiționale beratelor, adresate boierilor prin care li se atribuia responsabilitatea pentru politica domnească. În virtutea statutului lor juridic, țările române li se recunoștea autonomia, garantată de interdicția intervenției funcționarilor și supușilor otomani. Țările române erau assimilate unor provincii otomane cu statut privilegiat, păstrându-și entitatea statală, chiar dacă în anumite momente funcțiile statului erau limitate.

Termenii juridici din secolul precedent nu suferă prin urmare modificări, deoarece principiul „relațiilor contractuale” își conservă valabilitatea în concepția românească. Ceea ce diferă însă este interpretarea și funcționarea lor în raport cu fluctuațiile de fapt ale raporturilor româno-otomane.

Poarta acceptă la mijlocul secolului, în condiții politice precare interne și internaționale, domni aleși de țară, iar în anumite momente, chiar o libertate notabilă de mișcare în planul politicii externe. Atât cadrul juridic, cât și realitățile politice nu învederează o supunere totală, domnii nefiind „sclavi imperiali”, dimpotrivă, erau în măsură să desfășoare o politică proprie, să încheie alianțe cu caracter defensiv între țările române.

În primul deceniu al secolului al XVII-lea se manifestă linia politică a autonomiei, sprijinită de forțele sociale interne, de boierime și nobilime, speriate de spectrul situației din provincii și, în cazul Transilvaniei, de presiunea Contrareformei. Spre mijlocul secolului se impune tot mai hotărât linia politică deschisă de Mihai Viteazul, orientarea Țării Românești și a Moldovei spre Transilvania, care rămâne centrul de greutate al acestora. Dar și invers, poziția Transilvaniei, în calea expansiunii imperiale, alimentează ideea solidarizării acesteia cu celelalte două țări românești în formula consolidării autonomiei în condițiile acceptării suzeranității otomane. Printre altele este de remarcat și rolul de preeminență al Transilvaniei în comparație cu Țara Românească și Moldova. Rezidentul Transilvaniei la Istanbul reprezenta și Țara Românească și Moldova începând cu secolul al XVII-lea.

În această perioadă se constată în opinia stărilor privilegiate conștiința convenției încheiate între Poartă și principate, a autonomiei lor și a dreptului de a-și alege domn dintre pământeni.

Ideea păstrării autonomiei și a vechilor așezăminte a fost reținută de misionarul catolic Petre Deodat Bakšić care a vizitat Țara Românească în vremea lui Matei Basarab (1632-1654). Conștiința unor raporturi contractuale cu Poarta străbate în istoriografia timpului, îndeplinind de pe acum o funcție însemnată în afirmarea autonomiei țărilor române, doavadă Dimitrie Cantemir, principalele Moldovei, care argumentează în față încălcările otomane dreptul la independență.

Spre deosebire de statutul juridic al raporturilor statelor române cu Imperiul otoman, în secolul al XVII-lea continuă existența pașalâcurilor (*Eyaleturilor*), a complexelor militare și economice aflate direct sub administrația otomană. În secolul al XVII-lea se organizează un nou pașalâc, de Oradea, în vecinătatea hotarului principatului. Acestea au constituit în secolul al XVII-lea un adevărat cordon militar datorită căruia otomanii au fost în măsură să supravegheze țările române și să-și asigure pe linia Dunării o cale sigură și rapidă spre Europa Centrală. Aceste enclave efective ale dominației otomane pe teritoriul românesc au constituit unități teritorial-administrative în care funcționa legea musulmană, cu principiul contrabalansării puterilor provinciale - *beylerbeï*, *kadiu*, *defderdar* - în vederea asigurării autorității centrale. Statutul juridic al acestora a avut consecințe economice și demografice grave, la care se adaugă și colonizarea de populație otomană în Dobrogea și deopotrivă în *Eyaletul de Oradea*.

Societate și regim politic. Informațiile istorice, mai bogate pentru secolul al XVII-lea, - călătorii străini și sursele istorice interne - surprind bogăția țărilor române în contrast cu raritatea așezărilor și slaba densitate a populației. În general, secolul al XVII-lea cunoaște o situație demografică precară, consecință a agravării dominației otomane la sfârșitul secolului precedent. Izvoarele narrative străine înregistrează, încă pentru anii imediat premergători domniei lui Mihai Viteazul, pustiirea țărilor, în general o stare de depresiune demografică. Alte informații semnalează pentru începutul veacului scăderea productivității, o acută lipsă de alimente ce prilejuiește, în cronică secolului, ani numeroși de foamete.

Țările române au fost, ca de altminteri întreaga Europă, sub imperiul calamităților naturale, anilor de secetă, gerurilor, inundațiilor. Datele confirmă și pentru țările noastre existența anilor negri, generatori de stări economice ţubrede, cu consecințe directe asupra populației.

Dinamica populației stă însă și în legătură cu frământările provocate de evenimentele politice și militare. Ea este influențată de mobilitatea excesivă, înăuntru și în afara hotarelor, de factori adiacenți, calamități naturale, molime, care rămân o constantă a veacului. Izvoarele istorice înregistrează pentru Transilvania, pe domeniile principale, masive părăsiri de sate, uneori aproape jumătate din locuitori fiind plecați. Circulația populației dintr-o țară în alta, dinspre Transilvania spre Moldova și Țara Românească, dar și în sens invers, înregistrează proporții semnificative. Negative sunt pentru țările române îndeosebi emigrările în afara hotarelor, cu însemnate consecințe

economice. Acestor stări le urmează perioade în care potențialul uman se reface, îndeosebi în anii de stabilitate politică de la mijlocul secolului, atingând în Transilvania nivelul de la sfârșitul secolului al XVI-lea.

În această ambianță se poate constata un spor al aşezărilor în Țara Românească de la 2.100 de sate la începutul veacului, la 2.800 spre sfârșitul lui, un număr apropiat în Moldova. Potrivit estimărilor demografice, numărul locuitorilor țărilor române a fost variabil în secolul al XVI-lea, ridicându-se în general la 500.000 în Țara Românească și 400.000 în Moldova. În Transilvania, numărul de locuitori se poate aproxima la un milion. Sub raport etnic, românii reprezintă majoritatea absolută a locuitorilor, constituind adevărate blocuri etnice în Țara Făgărașului, în Țara Hațegului, în Maramureș, în Năsăud, fiind covârșitori ca număr pe Fundus Regius (zona locuită de sași), răspândiți pre tutindeni în Transilvania. Populația rurală locuiește în aşezări variabile ca mărime, de la sate cu 15 case, la sate cu 50 și peste 100 de case. Marea lor majoritate variază între 15 și 50 de case în Țara Românească și Moldova, iar în Transilvania, în Țara Făgărașului, sunt sate numărând în medie 70 de unități, dar și multe apropiindu-se de 150 de unități. Satele puternice se găseau în regiunile populate de țărăniminea liberă, în zonele pericarpatiche.

Orașul în secolul al XVII-lea nu prezintă mari aglomerări umane. Multe din aşezările orașenești numără între 200-500 de case, uneori mai puțin chiar, adăpostind o populație între 1.500-2.500 locuitori. Estimările călătorilor străini, adeseori contradictorii, consemnează afirmarea demografică a principalelor aşezări urbane, orașele București și Iași înregistrând creșteri substanțiale; în Transilvania, Clujul care numără 8.500 locuitori în 1660, cunoaște în 1711 o creștere de numai 500, datorită evenimentelor militare determinante de pătrunderea austriecilor.

Și sub aspect economic perioadele de recesiune alternează cu cele de prosperitate. Este însă în general un secol de redresare economică, fenomen aflat în strânsă legătură cu refacerea treptată a potențialului uman. După lungul război purtat împotriva Imperiului otoman și o perioadă de intensă exploatare a bogățiilor, în țările române economia se reorganizează.

Viața economică reflectă în egală măsură noua conjunctură economică europeană, prilejuită de deplasarea principalelor drumuri comerciale din Mediterana în Oceanul Atlantic, și noua geografie politică central-sud-est europeană determinată de organizarea *Eyaletului* de la Buda. În secolul al XVII-lea acționează însă și alți factori de influență care vin dinspre noile dimensiuni politice ale dominației otomane. Ușurarea obligațiilor economice față de Poartă a creat condiții favorabile pentru refacerea economică. Interesul statului pentru problemele economice s-a manifestat tot mai intens prin măsuri de repopulare a aşezărilor, prin acordarea de scutiri pentru reducerea fugarilor sau prin intervenții menite să reglementeze fiscalitatea. Un factor stimulativ al vieții economice a fost și interesul otoman pentru țările române. În condițiile declinului tot mai accentuat și ale incapacității *Eyaleturilor* de a satisface nevoile economice, Imperiul își orientează comerțul spre piețele românești. Cu toată exercitarea dreptului de monopol, în sensul unei preemțiuni acordate negustorilor otomani, Imperiul îngăduie relații comerciale între țările române și legături ale acestora cu țările străine. În această ambianță se interferează și interesul stăpânitor de domenii pentru comerț, antrenat în noul mod de viață, manifestând o nevoie sporită de bani.

În contrast cu unele din relatările călătorilor străini, care pomenesc adeseori pământuri nelucrate, documentele interne atestă un proces marcat de defrișare, o extensiune a frontierei agrare, într-un ritm mai intens, în detrimentul pădurilor. Țărăniminea, în general, în raport cu creșterea populației, va face eforturi pentru a încorpora spațiul agrar nouii întinderi de pământ, în urma extinderii alodiului, teren direct exploatat de stăpâni de domenii, iobagii din Transilvania compensează depozedările de pământ prin cucerirea dealului și pădurii pentru agricultură. Un rol deosebit a revenit românilor în această înaintare a frontierei agricole, deoarece ei locuiseeră, mai cu seamă, în zonele pericarpatiche.

În secolul al XVII-lea a crescut volumul producției agrare prin extinderea culturilor de grâu, mei, orz, ovăz, pentru ca, spre sfârșitul veacului, să se adauge porumbul în Țara Românească și Moldova. Mai buna organizare economică a domeniilor în Transilvania, cu deosebire a celor principale, foarte întinse, face să continue primatul acestei provincii în producția cerealieră.

Un loc important l-a avut în economie cultura viței de vie, în toate provinciile, constituind una din bogățiile acestora. Spre mijlocul secolului al XVII-lea, producția animalieră își reface șeptelul, astfel că deține în economie, mai cu seamă în Moldova și Țara Românească, un rol important. Ea este complementară agriculturii și tinde să satisfacă solicitările crescânde ale comerțului cu Imperiul otoman, și în general obligațiile față de Poartă, dar și comerțul cu alte țări.

Interesul manifestat de puterea otomană față de bogățiile subsolului a constituit o piedică în calea exploatarii lor. În ciuda dificultății, în Țara Românească extracția și prelucrarea fierului și a aramei înregistrează progrese datorită aplicării unor tehnici noi. În Transilvania, mineritul se redresează datorită reînnoirii privilegiilor minerilor și colonizării unor mineri străini.

Meșteșugurile cunosc, în condițiile diminuării presiunii otomane, un proces lent de refacere, caracteristică fiind înmulțirea și diversificarea acestora. Fenomenul este general și îmbrățișează totalitatea activităților meșteșugărești, domeniale, sătești și urbane. Semnificativ este și tranzitia, în prima treime a secolului, de la frății la bresle, fapt ce aduce precumpărarea aspectului economic în statute și limitarea prevederilor religioase. În Transilvania producția meșteșugărească rămâne dominantă în secolul al XVII-lea, cu toate încercările puterii centrale de a limita monopolul breslelor. În pofida măsurilor protecționiste ale principilor, baza tehnică autohtonă a producției rămâne mult sub nivelul necesităților de consum; spre sfârșitul secolului se manifestă o semnificativă tendință spre atelierul dezvoltat, patronat de puterea centrală și chiar spre forme incipiente de producție manufacturieră.

Sub aspect comercial, țările române înregistrează mutații semnificative, o orientare continentală vestică, deși modestă, și nord-vestică, vizibilă în comerțul transilvănean, cu deosebire la Cluj, care polariza activitatea comercială internă și externă spre orașele Jaroslav, Lwow, Lublin, Gdańsk, prin care se desfășura comerțul baltic și nord-estic. Activ, de asemenea, a fost comerțul levantin care se scurgea spre Polonia prin Țara Românească și Sibiu sau prin Moldova. Țările române exportă îndeosebi produse naturale, importând produse meșteșugărești din Europa Centrală. Spre sfârșitul secolului, în cadrul unei politici de inspirație mercantilistă, își desfășoară activitatea în Transilvania *Compania orientală*, înființată în 1672, stimulativă pentru comerțul țării.

Viața socială rămâne în secolul al XVII-lea puternic marcată de feudalitate. În Țara Românească și Moldova se accentuează procesul de aservire a țărănimii și de extindere a marelui domeniu pe seama proprietății țărănești. Extinderea marelui domeniu a fost în relație cu ascendența boierimii, cu tendințele acesteia de a contura un regim nobiliar, manifest în rolul pe care-l dețin Adunările de Stări, care au îndeplinit o funcție însemnată în rezistența boierimii autohtone față de presiunea elementului levantin și a domnilor care-l susțineau.

Aservirea țărănimii se realizează prin aplicarea cu severitate, din 1613, a măsurilor lui Mihai Viteazul, prin suprimarea treptată a anilor de prescripție în Moldova. Șerbirea a fost stimulată de politica fiscală excesivă a statului, de solicitările economice ale Porții, de aprovizionarea armelor otomane, de nevoile mereu sporite de bani ale boierimii, antrenată într-un nou mod de viață, de calamitățile naturale. În aceste împrejurări, valoarea domeniului se măsoară în raport cu numărul șerbilor.

Munca servilă, nereglementată de stat și variabilă de la un domeniu la altul, a ocupat în secolul al XVII-lea un loc preponderent pe rezerva feudală constituită ca o realitate economică.

Momentelor de accentuată aservire le corespund altele de răscumpărare a libertății, în raport cu crizele intervenite în societatea feudală. Comunitățile țărănești libere constituie, în ansamblul țărilor române, importante grupuri, cu rol major în economie și în viața socială.

În Transilvania, unde tendințele regimului nobiliar sunt contracarate de absolutismul princiar, procesul de aservire apare în prima jumătate a secolului limitat de politica puterii centrale, de măsurile de protejare a structurilor libere, de înnobilarea unor elemente din țărănamea liberă. Cu toate acestea se remarcă, tendința evidentă de întărire a servajului ereditar. Constituirea rezervei de la sfârșitul secolului al XVI-lea se realizează pe baza muncii obligatorii, a robotei. Dacă în secolul precedent producția agricolă rezultă din pământurile țăranilor dependenți, în secolul al XVII-lea producția domeniului crește în proporții considerabile, mai cu seamă pe cel princiar. Sporește în

special robota, care depășește obligația prestării unei zile pe săptămână fixată la începutul secolului al XVI-lea.

În secolul al XVII-lea a existat o comunitate de interes între principi și stăpâni de pământ. În special după războiul de 30 de ani s-a încercat o restaurare a vechilor relații agrare, care au fost bulversate de mobilitatea țărănimii, fapt ce a determinat o agravare a condiției țărănilor. Din a doua jumătate a secolului, o dată cu criza principatului se accentuează regimul nobiliar, fapt ce determină consolidarea servajului. În ansamblu, procesele sociale învederează sporul numeric al nobilimii, diferențiată ca avere, ca nivel de viață, deoarece diplomele de înnobilare, distribuite generos de principii Transilvaniei, nu erau acompaniate și de donații. Țărănamea oferă și ea un tablou de o mare diversitate, cu situații generale, dar și cu particularități de la o regiune la alta, de la un statut juridic la altul. Iobăgimea se pauperizează, sesiile se fărâmițează, numărul jelerilor crește. În secolul al XVII-lea în Transilvania hotarul dintre nobili și nenobili este tot mai hotărât trasat. Legiuirile țării reflectă în ansamblu situația unei țărănumi aservite, strivită de obligații față de nobilime, stat și biserică.

Orașul în general apare ca o enclavă în ansamblul structurii feudale, păstrându-și în linii esențiale structurile sale sociale interne. Sporește cu deosebire numărul orășenilor în Moldova și Țara Românească și totodată cresc în importanță în Transilvania, în prima jumătate a secolului, orașele libere regale. Peisajul social lasă să se remарce un proces de pauperizare a meșteșugarilor care adâncește diferențele între aceștia și patriciat. În timpul crizei principatului, o dată dispărută protecția principilor, orașele libere capătă o coloratură nobiliară. Un fenomen caracteristic secolului al XVII-lea este și ascensiunea orășenilor români în Transilvania, proces care se va accelera în secolul următor.

Ascendentul boierimii în viața socio-economică a secolului al XVII-lea s-a reflectat în tendințele ei manifeste de instituire a *regimului nobiliar*. Modelul la care aderă este cel al Republiei nobiliare poloneze, pe care încearcă să-l împământenească în Moldova și Țara Românească și al regimului de Stări din Transilvania.

Tendința de constituire a regimului politic nobiliar nu urmează însă un drum constant ascendent, deoarece perioadele de reflux al puterii domnești sunt întrerupte de altele în care puterea centrală se afirmă autoritar. În general, tendința de constituire a regimului nobiliar a depins de raportul dintre factorii interni și cei externi, de evoluția relațiilor politice polono-otomane sau otomano-austriice și de imixtiunea Porții Otomane în relațiile interne, în sprijinul domniei sau al boierimii.

În deceniul al doilea și al treilea, tensiunile și conflictele dintre boierime și domnie au fost mai degrabă manifestări ale divergențelor de politică externă - orientarea spre puterile creștine sau acceptarea suzeranității Porții Otomane - decât ale tendinței de constituire a statului boieresc. Când restaurația otomană s-a statornicit, iar procesul de levantinizare s-a accentuat, eforturile boierimii autohtone s-au concentrat împotriva intrușilor alogeni.

Din deceniul patru însă, tendințele spre regimul nobiliar se cristalizează în atitudini care exprimă idealul unui stat întemeiat pe regimul de Stări. În perioadele de criză, boierimea impune, prin adunarea de stări, îngrădirea autorității domnești favorabile elementului levantin și garantării privilegiilor sale. Prin urmare, în momentul de criză, tendințele regimului nobiliar se afirmă mai lăptăușit, ca formă de manifestare a boierimii autohtone, simultan cu evoluția spre monarhia reprezentată de Matei Basarab și de Vasile Lupu în prima parte a domniei. Datorită unor factori de influențare ce veneau din exterior, deși, spre mijlocul veacului, regimul de Stări se exprimă în forme politice precizate instituțional, statul nobiliar nu se poate contura deplin, boierimea fiind obligată să accepte o monarhie feudală puternică, de tipul aceleia a lui Matei Basarab, care îi reprezenta interesele.

Opoziția boierimii are de acum înainte ca obiectiv elementul levantin, pe „greci”, grupuri sociale eterogene, grecofone dar și românești, sprijinitoare ale politicii domnilor favorabili levantinilor. În aceste circumstanțe, atitudinile boierimii autohtone nu năzuiau la instaurarea unui regim nobiliar, ci la îndepărțarea concurenței levantine. În ajunul domniei lui Matei Basarab și Vasile Lupu, boierimea lezată în interesele sale de influență levantină se orientează, în cadrul

solidarității de Stări, pentru a instaura domnii favorabile intereselor sale. Vremea lui Matei Basarab va reprezenta un consens între stările privilegiate și domnie. Înscăunarea lui Vasile Lupu a avut loc în condițiile existenței unor „legături cu tocmeală”, potrivit unor *pacta et conventa*, care îngrădeau fiscalitatea domnească și întăreau privilegiile Stărilor. Practica domnească a anihilat însă veleitățile boierești, Vasile Lupu instaurând un regim autoritar, cu evidente tendințe absolutiste. „Soarta baronilor și a nobililor - scrie misionarul Laniesi - atârnă de voința principilor”, el socoate domnia voievodului moldovean un „*absolutum dominium*.“

În a doua jumătate a secolului, scindarea boierimii în partide rivale, oscilațiile boierilor între fațuni, lupta dintre pământeni și greci au sporit dificultățile în calea instaurării unui regim nobiliar.

Reluarea ofensivei otomane în Europa, solicitările materiale sporite pentru nevoile armatei, au impus domnii autoritare, ca cea a lui Șerban Cantacuzino (1678-1688). Alegerea lui Constantin Brâncoveanu (1688-1714) a prilejuit o nouă afirmare a stărilor în rândul căror apar acum și negustori, stare orășenească. De acum înainte, în cadrul creat de politica externă se constată o solidarizare a stărilor cu domnia față de Poarta Otomană.

În Transilvania, nobilimea care a resimțit negativ atât încercarea lui Mihai Viteazul de a crea un organism politic românesc, cât și regimul instaurat de Basta, care a suprimat constituția țării, tinde să instituie o formulă convenabilă intereselor ei. Exponentul acestei politici a fost Ștefan Bocskai, care în urma unei răscoale îi alungă pe Habsburgi (1604) devenind principe (1604-1606).

Bocskai s-a dovedit un exponent al intereselor nobilimii maghiare și al protestantismului. El a adoptat o politică de echilibru între cele două imperii rivale, a încheiat pace cu Habsburgii (2 iunie 1606), care recunoște autonomia Transilvaniei și a contribuit la încheierea păcii de la Zsitvatorok.

După domnia lui Gabriel Báthory (1608-1613), a cărui încercare de coalizare a celor trei principate a fost zădănicită de Poarta Otomană, Gabriel Béthlen (1613-1629) a inaugurat, contrar așteptărilor nobilimii, o politică de consolidare a absolutismului princiar, care avea să dăinuiască aproape o jumătate de secol. În opozitie cu evoluția din Ungaria Superioară, politica internă a principilor tinde să creeze o bază socială mai largă pentru politica de centralizare, țel urmărit prin masive înnobiliari din straturile sociale libere, prin atragerea nobilimii mici și mijlocii și prin măsuri de sprijinire a secuilor și a orașelor libere. Dimpotrivă, principii se opun privilegiilor săsești și tind să limiteze puterea marii nobilimi. Ei se străduiesc să constituie o nobilime de curte, pătură de mari dregători, și rezervă micii nobilimi funcții subalterne.

Principii Gabriel Béthlen, Gheorghe Rákoczi I (1630-1648) și Gheorghe Rákoczi al II-lea (1648-1657) practică o politică constantă de subordonare a Stărilor obiectivelor puterii centrale. Deși Dieta continuă să fie convocată, rolul ei este minor în politica țării, atâtă vreme cât inițiativa principelui rămâne hotărâtoare prin „propunerile” sale. Voința principelui este discreționară în materie de legislație, armată, în alegerea consiliului. Dieta urmând totodată deciziile puterii centrale în politica externă. Prin „propoziții”, principalele are inițiativa în problemele de proprietate, Dieta acordându-i lui Béthlen largi posibilități de a dispune de domeniile nobilimii. Stăriile constituite în Dietă au exclus reprezentarea românilor, neconsiderați în rândul națiunilor politice și nerecepți din punct de vedere religios. Regimul toleranței religioase, stabilit în secolul anterior, dobândește în secolul al XVII-lea valori și mai exclusive prin legislația dietală, codificată în *Approbatae Constitutiones* (1653) și *Compilatae Constitutiones* (1669).

Absolutismul principatului, izvorât din necesitatea consolidării statutului autonom al Transilvaniei în raport cu țelurile expansioniste ale Imperiului austriac și Contrareformei, a închegat o ideologie politică apelând la tradiția anteroară a statului centralizat și, sub aspect teoretic, la sursele ideologice de factură absolutistă. Ideologia centralizării reflectă opozitia față de stări, cărora le recomandă respectarea atentă a legilor țării, protejarea religiilor reformate împotriva acțiunii Contrareformei și rațiunile unei guvernări autoritare. Esențial, ideologia absolutistă a principatului postulează o monarhie moderată, calvină, în care este observabilă grija pentru popor, văzut ca o sursă de bogăție. Teoretic, absolutismul reprezintă o viziune eclectică, orientată spre sursele europene, raportabilă la opera lui Lipsius, cu determinații în structura societății transilvănene, încă puternic feudală. Pentru aceste rațiuni absolutismul nu s-a cristalizat deplin, deoarece politica puterii centrale operează, oricum, în funcție de regimul de Stări, neîntemeindu-se pe burghezie.

Cadrul instituțional. Evoluția structurilor societății românești și noile semnificații ale statutului juridic al principatelor în raport cu puterea otomană, precum și dialogul tot mai evident cu Europa Centrală și Apuseană se reflectă în viața instituțională. În funcție de acești factori, instituțiile înregistrează mutații care anunță, în forma incipientă, aspecte definitorii pentru instituțiile moderne. Desprinderea treptată de lumea medievală, într-o societate încă feudală, s-a manifestat printr-o relativă modernizare a aparatului statal, mai accentuată în Transilvania, mai atenuată în Țara Românească și Moldova.

În linii generale secolul al XVII-lea moștenește instituțiile secolului precedent, le sporește chiar, dar mai cu seamă le precizează și le diversifică în raport cu noua evoluție. Se fixează mai riguros atribuțiile dregătorilor, fără ca să se ajungă la o delimitare absolută a acestora. Fenomenul caracteristic secolului a fost relativa specializare a dregătorilor în cadrul procesului de separare a atribuțiilor de ordin politic, tot mai numeroase și a căror însemnatate se amplifică, de cele private, care asigurau serviciile domnului și ale curții domnești. Tendința generală a fost însă spre dregătoria aflată în serviciul țării.

Începând cu epoca lui Béthlen, Matei Basarab și Vasile Lupu, instituțiile câștigă în consistență și eficiență, funcționalitatea acestora exercitându-se pe verticală, dinspre instituția centrală spre cea locală.

În secolul al XVII-lea instituțiile centrale, domnul, Sfatul domnesc, Marea Adunare a Țării în Moldova și Țara Românească, respectiv principalele, Consiliul princiar și Dieta în Transilvania, nu înregistrează modificări esențiale. Domnii și principii sunt aleși de Stările privilegiate în momentele de mai mare libertate de mișcare sau numiți direct de Poartă; și unii și ceilalți aveau nevoie de confirmarea puterii suzerane. În secolul al XVII-lea se desfășoară o luptă permanentă între concepția otomană despre cârmuirea țărilor române, a numirii domnului de către Poartă, și a Stărilor care apără dreptul de alegere a domnului. În primul caz Stărilor li se rezervă grija de a-l primi și de a-i se încrina, în al doilea investirea sultanului avea rolul de a ratifica voința Stărilor. În secolul al XVII-lea, Sfatul domnesc primește o nouă organizare, astfel că în afara Sfatului restrâns, alcătuit de mari dregători, funcționează și un Sfat mai larg, cunoscut în vremea lui Dimitrie Cantemir sub numele de divan. În acest secol sfatul domnesc câștigă atribuțele unui Sfat al țării, îndeplinind serviciile de ordin public. În Transilvania, Consiliul princiar a fost subordonat principelui în vremea absolutismului, câștigându-și în momentele de declin al puterii centrale un rol precumpărător. În Țara Românească și Moldova funcționează și Marea Adunare a Țării, oglindind structura de Stări a societății românești.

Marea Adunare a Stărilor intrunea în componența ei boieri mari și mici, clerul superior, pe toți reprezentanții categoriilor privilegiate, deci boierimea, „slujitorii”, ultimii alcătuind treapta a două a boierimii. Sunt momente când participă toți reprezentanții clerului, mitropoliți, episcopi, egumeni, protopopi și preoți, diaconi. Adunarea Stărilor își definește atribuțiile într-o mai mare măsură în vremea lui Matei Basarab, când în documente apar conturute deosebirile dintre „Sfat” - Sfatul sau Divanul domnesc, al marilor boieri, „Soborul” - fețele bisericesti - și „Adunarea a toată țara” - care cuprindea pe reprezentanții tuturor Stărilor privilegiate, îndreptățite să participe. Caracteristică pentru adunările secolului al XVII-lea în Țara Românească este reprezentarea „slujitorilor”. În această privință Moldova în secolul al XVII-lea oferă o situație asemănătoare, Adunări de Stări, la care participă toate treptele Stărilor, împrejurare proprie pentru prima jumătate a veacului, în vremea domniei lui Miron Barnovschi. În timpul lui Vasile Lupu, Adunarea Stărilor se reduce la consultarea Sfatului, deci la marii boieri cu funcții.

Marea Adunare avea atribuții interne și externe, laice și religioase, civile și militare, fiscale și judiciare. Convocată în momente importante, ea n-a avut însă un caracter periodic, nu a devenit o instituție permanentă și nici nu și-a fixat riguros statutul din punctul de vedere al procedurii și competenței. În Transilvania, Dieta se intrunea periodic, având atribuții permanente și un statut bine precizat. La lucrările Dietei, spre deosebire de Țara Românească și Moldova, nu participă întotdeauna consiliul principelui, uneori însă este solicitat de Stări, în mod special. Rolul Dietei a exprimat evoluția raporturilor dintre puterea centrală și nobilime având, potrivit cu fluctuațiile acesteia, un loc mai mare sau mai mic în politica internă sau externă.

Secolul al XVII-lea păstrează instituțiile eclesiastice ale secolului precedent, cărora li se asociază altele. Biserica îndeplinește o funcție importantă în viața statului, domnii erau unși de patriarhii de la Constantinopol în calitatea lor de capi ai ortodoxiei. Rolul Bisericii în stat era subliniat și de prezența mitropolitilor și episcopilor la înscăunare în calitate dublă de înalți ierarhi și de reprezentanți ai Stărilor eclesiastice în Sfatul domnesc. Deși ca instituție Biserica Ortodoxă din principate se afla în ecumenicitatea constantinopolitană, în realitate raporturile cu Patriarhia aveau un caracter formal, ierarhii fiind aleși de „țară”, alegerea fiind în mâna domnilor care reușeau să-și subordoneze ierarhia.

Clerul era reprezentat în Marea Adunare a Țării constituind o stare care participa, alături de boierime, în diverse alcătuiri, la viața politică având un rol în deciziile domniei.

În timpul lui Mihai Viteazul Biserica Ortodoxă a cunoscut o resurrecție în Țara Românească și Moldova prin sinoadele convocate ce aveau menirea să reorganizeze viața monastică și să fortifice religia ortodoxă față de presiunea catolică al cărei rezultat a fost Unirea de la Brest (1595-1596). În acest timp legăturile dintre Biserica Ortodoxă din Transilvania și Mitropolia Țării Românești se consolidează instituțional, prin subordonarea bisericilor din Transilvania Mitropoliei de la Târgoviște, conform tratatului din 1595. Datorită intervenției domnului Țării Românești s-a stabilit reședința Mitropoliei Ardealului la Alba Iulia, unde a rezidat Ioan de Prislop. Mihai Viteazul numește episcop la Muncaci pe Serghei, originar din Țara Românească, care funcționa paralel cu un alt episcop, de la Vad. Astfel, domnul român, după cucerirea Ardealului, a năzuit la crearea unor episcopii sufragane.

Mihai Viteazul, în timpul stăpânirii din Ardeal, a încercat restructurarea sistemului religiilor recepte prin introducerea religiei ortodoxe alături de religiile catolică și luterană și prin eliminarea Bisericii Calvine și Unitariene. Tentativa a fost agreată de Habsburgi în spiritul Contrareformei și a apropierei de ortodoxie în scopul unirii bisericilor. În același spirit, catolicismul încercase încă din timpul lui Ștefan Báthory să amelioreze statutul Bisericii Ortodoxe române prin subordonarea ei față de patriarhul de la Ipek.

În perioada următoare, de-a lungul secolului al XVII-lea, instituția Bisericii în Moldova și Țara Românească se consolidează prin continuarea procesului de reformare a vieții monastice în vremea lui Miron Barnovschi. Domnii români, în special Vasile Lupu, sprijină acțiunile de consolidare și clarificare dogmatică, oferind cadrul pentru convocarea Sinodului de la Iași, din 1643, care definitivează *Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă, aprobată de Patriarhia constantinopolitană.

Ierarhii și domnii români încearcă să limiteze acapararea instituțiilor eclesiastice de către greci, proces care se intensifică spre mijlocul secolului.

Biserica Ortodoxă din principate și-a asumat protejarea ortodoxiei ardeleni față de presiunea calvină, care se accentuează începând cu principalele Gabriel Béthlen, pentru ca, spre mijlocul secolului, influența calvină să prevaleze subordonând, direct sau indirect, comunitățile române.

Sub raport instituțional calvinismul își exercită presiunea tinzând la calvinizarea bisericii românești, integrând zone întregi autorității superintendentului și exercitându-și și influențe de ordin dogmatic. În secolul al XVII-lea se convoacă soboarele bisericii, influențate de instituțiile similare calvine, cazul jurațiilor numiți din rândul laicilor. Sinoadele sunt convocate de ierarhii ardeleni cu prilejul alegerilor sau în vederea discutării unor probleme de ordin religios.

Este de remarcat că, în diplomele oficiale ale principilor, ierarhii de la Alba Iulia poartă titulatura de episcopi sau superintendenti, în timp ce din perspectivă românească ierarhul este numit „arhiepiscop și mitropolit al scaunului Bălgadului, și al Vadului, și al Maramureșului, și a toată Țara Ardealului”.

Nici în secolul al XVII-lea principii nu recunosc calitatea de mitropolit a ierarhilor de la Alba Iulia, aceștia continuând să se sfîntească la Târgoviște.

Mitropolitii Ardealului dețin o jurisdicție teritorială fluctuantă în raport de politica principilor și a Bisericii Calvine. Ei solicită principilor diplome privilegiate în care se regăsesc dezideratele formulate de Mihai Viteazul și acceptate de Dieta Transilvaniei în favoarea preoțimii române.

Mutații religioase importante se înregistrează în Transilvania în rândul maghiarilor datorită supremăției calvinismului care se instalează ca religie de stat. Curentele protestante au tendința să se diversifice printr-un proces de radicalizare stăvilit de Dietă. În secolul al XVII-lea, în timpul lui Gabriel Béthlen, se stabilesc în Transilvania comunități anabaptiste.

Catolicismul, care a cunoscut un reviriment încă din vremea lui Ștefan Báthory și a lui Sigismund Báthory datorită acțiunii Contrareformei, își reface organizarea instituțională. În Transilvania, seria episcopilor catolici, întreruptă la mijlocul secolului al XVI-lea, a fost reluată în 1600, la Alba Iulia. Episcopii catolici au funcționat în secolul al XVII-lea la Satu Mare, unde s-a organizat sub oblađuirea habsburgică un episcopat. În 1697 e reînființată episcopia din Oradea, iar în 1697 cea din Principatul Transilvaniei. și în Moldova și Țara Românească se constată o reafirmare a catolicismului, care acționează atât în direcția combaterii Reformei, cât și a influențării ortodoxiei.

În ceea ce privește religia unitariană, numită și sociniană, se află sub conducerea unui superintendent care rezida la Cluj. În cadrul Bisericii Unitariene funcționa un sinod, iar superintendentul numea preoții și se pronunța în problemele majore de ordin religios. Biserica era organizată în tracte (protopopiate), în număr de nouă. Sub raport constituțional, în Transilvania funcționa sistemul religiilor recepte consfințite de *Aprobate* și *Compilate*, în care erau cuprinse religiile catolică, calvină, luterană și unitariană. Religia ortodoxă era socotită tolerată, la fel ca religia mozaică, care a cunoscut o modestă receptare și între maghiari.

Viața religioasă apare diferențiată sub aspect confesional, stare materială și ca nivel de cultură. Deși în Transilvania progresele Reformei au contribuit la difuzarea culturii datorită limbilor vernaculare, religiozitatea comunităților rurale se situa la nivelul religiei populare.

În comunitățile națiunilor politice și religiilor recepte, nivelul de cultură al preoților era mai ridicat, la sași, maghiari sau români calvinizați. Se remarcă o discrepanță între religia oficială a bisericii și religia trăită, în care superstițiile, vrăjitorii, miturile cunoșteau o largă răspândire.

În ce privește preoțimea română, ca stare materială nu se deosebea de țărănimile, iar sub aspect cultural și teologic cunoștințele ei erau precare, preoții nefiind în situația de a practica o reală pastorale. Izvoarele mărturisesc slabe cunoștințe de citit și scris ale preoților, fapt ce explică calitatea scăzută în ce privește credința. Sinoadele Bisericii Ortodoxe transilvănene din ultimul sfert al secolului manifestau o preocupare pentru comportamentul preoțimii și în special pentru derogaile de la conduită corectă. Religiozitatea în secolul al XVII-lea este încă puternic marcată de feudalitate și de ignoranță. Chiar în mediile săsești unde numărul școlilor și pregătirea preoților erau superioare, rezultatele pastoralei nu erau de natură să disloce moștenirea medievală. Folosirea limbilor sacre, latină sau slavă, au constituit o barieră în calea răspândirii cunoștințelor religioase.

Procesul apare mai izbitor în comunitățile românești lipsite de suportul statului, cu excepția școlilor calvine, puține la număr. Cu toate acestea, prin traducerea cărților de ritual sau de edificare morală, spre sfârșitul secolului, prin triumful culturii naționale, educația religioasă pătrunde prin pastorale în comunități. Asaltul calvinismului asupra ortodoxiei a determinat replica ortodoxiei și o mai consistentă educație religioasă a preoțimii. Totuși, se poate spune că progresul educației religioase nu a fost de natură să schimbe caracterul religiei populare în comunitatea rurală.

Controversa ortodoxie-calvinism a determinat ridicarea nivelului pregătirii protopopilor, care au răspândit cunoștințele teologiei în sânul preoțimii, fapt care a înrăurit viața religioasă a comunităților. Astfel, la sfârșit de secol, această elită, care era conștientă de propriile nevoi, organizează înzestrarea bisericilor cu cărțile necesare cultului și răspândirii educației religioase.

Evoluția internă și internațională. Întârziată în Țara Românească de rezistența lui Radu Șerban, continuator al politiciei lui Mihai Viteazul, sprijinit de o parte a boierimii, suzeranitatea otomană s-a reinstaurat durabil o dată cu înscăunarea în domnie a lui Radu Mihnea (1611-1615). Afluxul în țară în număr mare al grecilor și infiltrarea lor în viața politică și în economia țării a declanșat ostilitatea boierilor, reprimată cu asprime de domn. Pătrunderea grecilor a continuat sub Alexandru Iliaș (1616-1618) și a culminat sub Leon Tomșa, grec de origine (1629-1632). Agravată de o asuprire fiscală mult sporită ca urmare a exigențelor în creștere ale turcilor, penetrația

elementului levantin în dregătorii și în rândul stăpânitorilor de pământ a declanșat o puternică împotrivire a Stărilor din Țara Românească, solidarizate printr-o ostilitate comună față de politica domnului. Mișcarea, îndreptată implicit împotriva încercărilor Imperiului otoman de a crea o bază socială pentru consolidarea propriei dominații, a smuls în 1631 însemnate concesii încorporate într-un hrisov consacrat de Marea Adunare a Țării. Prevederile acestui act urmăreau să-i scoată din țară pe grecii nenaturalizați și să readucă sub autoritatea ecclaziastică mănăstirile stăpâname de greci. Hrisovul din 1631 confirmă dreptul Adunării Stărilor de a-i numi pe ierarhi fără intervenția Patriarhiei ecumenice. Hrisovul a constituit însă și o „cartă a libertăților boierești” (*Charta libertatum*), în care se prevedea neimpozabilitatea boierilor și întărirea stăpânamei lor asupra pământului. Scuturile de dări, prevăzute în act în favoarea preoților și a slujitorilor, au urmărit solidarizarea categoriilor privilegiate inferioare cu rezistența antilevantină a Stărilor autohtone.

Restaurația otomană în Moldova a început efectiv după înlăturarea dinastiei Movileștilor, care guvernase țara în timpul domniilor lui Ieremia Movilă (1601-1606), a fratelui său Simion Movilă (1606-1607) și a fiilor lor, în strânsă colaborare cu Polonia. Readucerea țării sub obediția Porții Otomane a început o dată cu domnia lui Ștefan Tomșa (1611-1615), care a reprimat cu cea mai mare cruzime opoziția marilor boierimi, care, apelând la sprijinul polon, a încercat să-l înlăture din domnie (1612). Când, în cele din urmă, o nouă răzvrătire sprijinită de o intervenție polonă l-a înlăturat pe Ștefan Tomșa din domnie, Poarta l-a impus ca domn pe Radu Mihnea (1616-1619).

Succesorul acestuia, Gaspar Grațian (1619-1620), croat de origine, numit de conducerea Imperiului pentru a-i întări controlul asupra Moldovei, s-a răsculat cu concurs polon, dar a fost înfrânt de turci. Consolidată în urma marii campanii a sultanului Osman al II-lea la Hotin (1621), dominația otomană s-a încrucișat cu influența polonă în declin în timpul noilor domnii ale lui Ștefan Tomșa (1621) și Radu Mihnea (1623-1626), a lui Miron Barnovschi Movilă (1626-1629) și a lui Alexandru Iliaș (1631-1633), sub care a avut loc o puternică mișcare antigreacă.

Tendința de consolidare a Stărilor s-a manifestat puternic și în Moldova prin *Așezământul* lui Miron Barnovschi, elaborat în conlucrare cu diversele categorii de privilegiați. Așezământul și alte anexe au consolidat imunitatea judecătorească a domeniilor boierești și mănăstirești și a acordat scuturi de obligații față de stat țiganilor robi de pe domenii, a instituit un termen de prescripție pentru șerbii fugari și a acordat degrevări fiscale curtenilor.

În Transilvania, imperialii, care reușiseră să-și asigure controlul după uciderea lui Mihai Viteazul, sunt în cele din urmă alungați din țară de principalele Ștefan Bocskai (1604-1606). Exponent al intereselor nobilimii și ale protestantismului, el a desfășurat o politică de echilibru între cele două imperii rivale, a încheiat pacea cu Habsburgii (2 iunie 1606), care au recunoscut autonomia Transilvaniei și a contribuit la încheierea păcii din același an dintre turci și imperiali.

Politica autoritară a lui Gabriel Báthory (1608-1613), care s-a manifestat dur în raporturile cu nobilimea, cu sașii și secuii, a declanșat o împotrivire generală. Încercarea să de a coaliza cele trei principate, în care scop a întreprins o expediție în Țara Românească (1611), s-a lovit de împotrivirea turcilor.

Noul principe, Gabriel Béthlen (1613-1629), înscăunat și cu concursul domnilor din Țara Românească și Moldova, a inaugurat, contrar aşteptărilor nobilimii, o politică de consolidare a absolutismului princiar, care avea să precumpănească în viața principatului timp de aproape o jumătate de secol. El a extins considerabil baza materială a puterii princiar, a întărit puterea armată a principatului și a redus rolul Dietei.

Politica sa externă s-a desfășurat în general în limitele dictate de respectarea suzeranității otomane. În 1616 Béthlen a sprijinit expediția turcă împotriva Poloniei și a mijlocit pacea între cele două puteri. În prelungirea ciocnirilor sale anterioare cu Habsburgii, care au încercat să-i submineze cu mijloace militare și politice domnia, principalele angajează țara în mare conflagrație a Războiului de 30 de ani, declanșat de politica curții imperiale de suprimare a protestantismului în Boemia.

În speranța de a obține coroana ungară, Béthlen aderă la alianța antiabsburgică (august 1619), cu asentimentul tacit al Porții Otomane. Evoluția generală a operațiunilor militare l-a silit însă să încheie pacea la Nikolsburg (decembrie 1621); în schimbul renunțării la coroana regală, principalele a primit din partea împăratului, cu titlu viager, șapte comitate din Ungaria. Eforturile sale

de asociere a celor trei principate sub conducerea sa, în cadrul hegemoniei otomane, s-au lovit de opoziția Porții Otomane și au eşuat.

La mijlocul secolului al XVII-lea se manifestă din nou, în forme specifice, tendința încercată și de Mihai Viteazul, de solidarizare a Transilvaniei, Țării Românești și Moldovei, de integrare a lor într-un sistem politic comun. Locul central al Transilvaniei în acest sistem se menține; el fusese marcat și în cadrul planurilor și acțiunilor lui Gabriel Báthory și Gabriel Béthlen menite să aducă sub controlul lor țările românești de dincolo de Carpați. În Dieta ardeleană din 3 octombrie 1636 se exprimă fără echivoc că „buna vecinătate a fost un rezem pentru trăinicia țărilor, cunoscând noi împreună cu întreaga țara noastră buna lor voință și vecinătate” și când se angajează să ajute Țara Românească în orice împrejurare. Apartinând aceluiași cadru politic, aflându-se sub suzeranitate otomană și bucurându-se de statut autonom, țările române creează un sistem particular de raporturi politice.

Alianța dintre Transilvania și Țara Românească a fost statorică în 1635 și reînnoită în repetate rânduri. Dar prevederile diplomelor nu atestă caracterul lor defensiv, antiotoman, însă formulările din 1636 presupun această posibilitate. De altminteri, când turcii l-au atacat pe Gheorghe Rákoczi I, Matei Basarab și-a manifestat solidaritatea cu principalele Transilvaniei, încercările de a atrage și Moldova în această alianță s-au încheiat cu un eșec, în pofida tratatului moldo-transilvănean din 1638. Pentru a submina alianța dintre Transilvania și Țara Românească, Poarta a încurajat inițiativele lui Vasile Lupu îndreptate împotriva lui Matei Basarab. După încercările nereușite din 1637 și 1639 ale lui Vasile Lupu de a-l înlătura din domnie pe Matei Basarab, urmează o lungă perioadă de acalmie în raporturile lor, interval în care, la mijlocul deceniului al cincilea, e proiectată o ligă antiotomană cu colaborarea celor trei țări.

Sfârșitul domniilor lui Vasile Lupu și Matei Basarab și anii următori au prilejuit noi manifestări ale tendinței de grupare a Transilvaniei, Țării Românești și Moldovei în efortul de apărare a autonomiei și chiar a eliberării lor de sub suzeranitatea otomană. Ostilitățile redeschise între Matei Basarab și Vasile Lupu, sprijinit de cazacii hatmanului Bogdan Hmelnîțki, s-au încheiat cu victoria celui dintâi la Finta (mai 1653). Susținut de Rákoczi și de Matei Basarab, boierul moldovean Gheorghe Ștefan ia domnia în Moldova (1653-1658), în vreme ce în Țara Românească se instalează în scaun Constantin Șerban (1654-1658), care și el se orientează spre Transilvania. Unitatea de acțiune a celor trei țări a fost astfel restabilită. Ea s-a manifestat și în timpul lui Gheorghe Rákoczi al II-lea, în încercarea de a obține, cu forța armelor, coroana polonă, pentru a crea condiții favorabile acțiunii antiotomane.

În aceste împrejurări, marele vizir înlocuiește în Transilvania pe Rákoczi, iar în Moldova și Țara Românească îi numește pe Gheorghe Ghica (1658-1659) și respectiv pe Mihnea al III-lea (1658-1659). Încercările de rezistență împotriva planurilor otomane continuă, în condițiile în care în Transilvania revine la tron învinsul din Polonia. În aceste circumstanțe se produce intervenția turcilor în Transilvania și a noilor domni numiți de ei în Moldova și Țara Românească. În Transilvania, greu lovita de pierderile teritoriale pe seama turcilor - cetățile Ineu, Caransebeș și Lugoj - marele vizir îl numește principe pe Acaiu Barcsai (1658-1660).

O nouă încercare de răscoală antiotomană, inițiată de Mihnea al III-lea în 1659, în colaborare cu Rákoczi și Constantin Șerban, care doreau să-și recâștige tronurile, a fost anulată de turci cu concursul tătarilor. Deși înfrânte, acțiunile antiotomane atestă tendința celor trei țări de a-și uni forțele în lupta de eliberare politică.

Epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu. În aceeași perioadă în care Transilvania se remarcă în politica europeană, Țara Românească își consolidează autonomia internă în timpul lui Matei Basarab (1632-1654). Accentuarea procesului de pătrundere a elementelor levantine din deceniul al treilea determină, în Țara Românească, o amplă mișcare împotriva domnilor favorabili penetrației elementelor străine în structura feudală a țării. Ea se îndreaptă implicit împotriva încercărilor Imperiului otoman de a crea o bază socială pentru restaurarea propriei dominații.

Din mijlocul acestor frământări sociale care agită scena politică a vremii se afirmă personalitatea agăi Matei din Brâncoveni, fiul unuia din boierii lui Mihai Viteazul. Conducător al

boierimii protestatare, refugiată în Transilvania, el a încercat cu sprijinul lui Gheorghe Rákoczi I să înlăture o domnie care amenința să prejudicieze principiul monopolului puterii în stat a boierimii autohtone și statutul autonom al țării.

Încalcările săvârșite de Leon Tomșa (1629-1632) erau primejdioase și pentru Transilvania, în măsura în care ingerințele Porții, schimbând raportul de forțe în favoarea boierimii levantine, creau un dezechilibru în sistemul de alianțe devenit o necesitate încă din vremea lui Béthlen. Așa se explică faptul că prin acordul lui Abaza Pașa din Silistra și intervenția lui Rákoczi la Poartă, dar mai cu seamă datorită aportului factorilor interni, care reafirmă programul politic stabilit în 1631, Matei Basarab ajunge să fie ales de Adunarea Stărilor domn împotriva încercărilor turcilor de a impune o nouă formulă domnească favorabilă grecilor. Înlesnită de manifestările crizei otomane, domnia obține confirmarea Porții, având la Istanbul sprijinul ferm al boierimii autohtone.

Domnia lui Matei Basarab inaugurează o epocă de consolidare și afirmare a monarhiei feudale, cu consensul Stărilor, interesate în aplicarea și garantarea programului antilevantin. Politica internă a lui Matei Basarab, consecventă cu principiile exprimate de Stări, le consolidează rolul preponderent în stat, asociindu-le, prin deselete convocați ale Marii Adunări, la hotărârile puterii centrale. Matei Basarab, cu acordul Stărilor, hotărăște reluarea mănăstirilor închinate celor grecești din exterior, doavadă evidentă a aplicării programului statoric în 1631.

Monarhia feudală tinde și reușește să stingă conflictele din interiorul clasei feudale, practicând o politică de conciliere, în cadrul căreia și-au găsit loc boierii autohtoni alături de cei străini împământeniți. Domnia, interesată în concordia internă, din rațiuni dictate de politica externă, realizează în linii mari o colaborare cu boierimea, urmărind cu consecvență liniile directoare ale programului acesteia. În acest sens, monarhia feudală a lui Matei Basarab a pus în aplicare și prevederile care vizau raporturile boierime-țărănește, astfel că a sprijinit tendințele boierimii de *aservire* a țăranilor. Epoca lui Matei Basarab a fost marcată de *agravarea servajului*, de presiunea asupra țărănimii libere și de fiscalitatea excesivă. Prin aplicarea unui nou sistem de impunere, domnia a stabilit *un domiciliu fiscal* contribuabilului, ceea ce îngăduia o estimare mai precisă a posibilităților financiare.

Domnia a intervenit pentru a stimula industria extractivă și pentru a reduce sub controlul statului salinele și vămile aflate în mâna arendașilor levantini. Domnul Țării Românești exprimă idealul unei monarhii puternice, întemeiată pe colaborarea cu Stăriile privilegiate și pe ideea sporirii resurselor materiale ale statului. Asociindu-și numele dinastiei Basarabilor, Matei Basarab cristalizează, prin reînvierea trecutului istoric, un program al restaurării tradițiilor medievale ale vechii boierimi, a cărui finalitate politică și socială nu a scăpat autorilor scrisului istoric contemporan, deoarece domnia le întruchipa idealurile.

Politica internă a lui Matei Basarab a provocat în cele din urmă, prin fiscalitatea apăsătoare și prin extinderea masivă a servajului, mișcarea categoriilor militare împotriva tendințelor de a le asimila cu țărănește dependentă. Sfârșitul domniei lui Matei Basarab coincide cu criza regimului de Stări, cu spargerea solidarității categoriilor privilegiate, care a dus la conflictul dintre boierimea mare și slujitorii. Pe fondul unor nemulțumiri sociale acumulate, unele categorii militare se răscoală împreună cu treptele inferioare ale privilegiaților, slujitorii de țară, împotriva domnului și boierimii. În aceste împrejurări, răscoala *seimenilor*, o categorie militară, care a cuprins și Moldova, se transformă în 1655 într-o mișcare populară, înfrântă de oștile feudale din cele trei țări. În acest context al mișcărilor sociale se evidențiază și semnele crizei monarhiei feudale.

Pe fundalul dezacordului boierimii locale față de infiltrarea levantină în structura socială și politică moldoveana se afirmă și personalitatea lui Vasile Lupu (1634-1653), originar și el din acel Levant în mișcare spre țările române în secolul al XVII-lea. Om de aleasă cultură, în legătură cu ortodoxia răsăriteană, pătrunde în rândul boierimii de țară, dovedind o remarcabilă abilitate politică. Se opune deopotrivă soluției aventuriste antiotomane încercată de unul din predecesorii săi, Gaspar Grațiani (1619-1620) și curentului levantin; el își încadreză acțiunea în coordonatele politice ale programului boieresc, aşezându-se în fruntea opozиiei.

Numit de Poartă, având însă asentimentul boierilor, le exprimă la început punctul de vedere, făcând loc în sfatul domnesc băştinașilor, căutând să potolească spiritele agitate de nemulțumirea

generală împotriva grecilor, lovind însă și în boierii care nu erau agreeați de păturile sociale de jos. Treptat, visurile sale imperiale de patronaj asupra Orientului ortodox și planurile sale politice de dominație în spațiul țărilor române îl apropiu tot mai mult de lumea greacă și de interesele politice ale Porții. Ascensiunea boierimii grecești începe să fie evidentă, astfel că spre sfârșitul domniei în Sfat erau 7 boieri greci și numai 3 moldoveni.

Epoca lui Vasile Lupu se remarcă prin prosperitate economică, datorită comerțului pe care boierimea îl face cu Polonia vecină valorificând producția animalieră. Într-o vreme în care Europa Centrală și Occidentală erau răvășite de Războiul de 30 de ani, boierimea moldoveană era atrasă de activități lucrative care au asigurat luxul Curții domnești potrivit aspirațiilor imperiale ale domnului. În această ambianță, „Vasile Vodă domnia cu mare liniște și pace fără grijă țara de toate părțile, stau cu toții de neguțătorii și agonisite” scrie Miron Costin. Domnul instaurează un regim autoritar, în care funcțiile regimului de stări erau dacă nu anihilate, cel puțin estompate prin consultarea doar a sfatului dregătorilor. Ceea ce însă rămâne prevalent în domnia lui Vasile Lupu a fost caracterul ei cvasiabsolut care contrastează cu modelul polonez spre care evoluează simpatia boierimii. Domnul a reușit să mențină echilibrul între boierimea partizană a politicii Porții și boierimea favorabilă apropierei de Polonia cu gândul la modelul regimului de Stări din Republica nobiliară. Domnia lui Vasile Lupu învederează și o tendință de legitimare a stăpânirii prin apelul la un „istorism” orientat spre simbolurile trecutului, cultivat în sprijinul potențării autorității domnești.

În politica internă, epoca lui Vasile Lupu s-a făcut remarcată printr-o fiscalitate excesivă, prin măsuri de consolidare a servajului, prin suprimarea anilor de prescriere. Domnul sprijină boierimea greacă ce se consolidează economic prin cumpărări de sate și de prăvălii sau arendarea străngerei impozitelor. El împarte populația în unități fiscale, ceea ce a reprezentat o inovație la nivelul aparatului de stat interesat în garantarea perceperei impozitelor. În sprijinul aceleiași politici de consolidare a rolului statului se încadrează și înlocuirea prin norme juridice scrise, cu suportul dreptului bizantin, a patriarhalismului boieresc. Vasile Lupu subordonează Biserica scopurilor statului, de întărire a structurii feudale, încercând să apere ortodoxia, în general, de asalturile calvinismului și, în mod special, pe românii transilvăneni. El patronează o întâlnire dintre ierarhii din Țara Românească și Moldova, în care s-a pregătit *Răspunsul la Catehismul calvinesc*, publicat în 1645. Anterior e numit un moldovean în scaunul Mitropoliei Ardealului (1640). Sprijinirea ortodoxiei transilvănenelor s-a încadrat într-o politică de anvergură, desfășurată de Vasile Lupu în Orientul ortodox, de patronaj asupra Patriarhiei constantinopolitane.

Politica externă preconizată de domnul Moldovei a fost dominată, sub impulsurile Porții, de ostilitatea față de sistemul de alianță dintre Țara Românească și Transilvania; el a urmărit să obțină domnia munteană pentru fiul său sau pentru el însuși. Ostilitatea față de Țara Românească exprimă și interesele levantine în dezacord cu politica lui Matei Basarab. În esență, orientarea lui Vasile Lupu reflectă tendința sa de supremărie asupra țărilor române, urmărită prin apelul la ajutorul Porții, la alianța cu Polonia sau la legătura fortuită cu cazacii zaporojeni. În ansamblu, politica externă a lui Vasile Lupu a fost neinspirată și adeseori contradictorie. Moldova obține totuși un succes temporar în 1638, când încheie un tratat cu Gheorghe Rákoczi I, încercând să izoleze Țara Românească pentru a prejudicia funcționarea alianței acesta cu Transilvania. Aceste tendințe politice oglindesc interesele Porții și se sprijinează pe elementul grec, ceea ce le-a făcut neviabile. Nici alianța cu Polonia nu s-a arătat mai sigură, iar apropierea de cazaci a avut darul să trezească suspiciuni. Domnul este înlocuit în 1653 cu Gheorghe Ștefan (1653-1658) prin colaborarea forțelor interne cu cele externe, transilvano-muntene. Încercările sale de a reveni la domnie se năruie în urma campaniei neizbutite din Țara Românească, astfel că, învins, este obligat să părăsească țara.

Domnia lui Vasile Lupu a reprezentat însă un moment în evoluția monarhiei feudale, prin țelurile politice urmărite în spațiul țărilor române, unde a vizat propria lui supremărie, întemeiată pe elementul grec. Succesele și insuccesele sale au fost în raport cu concordanțele și neconordanțele pe care le-a stabilit cu factorii politici favorabili programului boierimii autohtone și autonomiei țărilor române. Cauzele prăbușirii trebuie căutate în neaderența lui Vasile Lupu la sistemul de alianțe transilvano-muntean cu caracter defensiv, care a năzuit și a reușit să solidarizeze forțele interne în jurul unei politici de consolidare a libertății de mișcare a țărilor române.

Monarhia feudală la mijlocul secolului al XVII-lea în Transilvania. În Principatul Transilvaniei, politica de consolidare a autorității puterii centrale cunoaște o puternică dezvoltare sub principiile Gheorghe Rákoczi I (1630-1648) și Gheorghe Rákoczi al II-lea (1648-1657). Cel dintâi a înfruntat cu succes atât încercarea nobililor din principat de a anula rezultatele domniei anterioare, cât și tendințele nobilimii catolice din Ungaria Superioară care năzuia să încorporeze Transilvania. Consolidarea domeniului princiar, sporit prin masive confiscări de pământ de la nobili infideli, a oferit un reazem economic însemnat puterii centrale, permitându-i să readucă la supunere Stările. Domnia lui Gheorghe Rákoczi I s-a stabilizat după biruința câștigată la Salonta asupra turcilor (1636) care, neîncrezători în politica lui, au încercat să-l înlocuiască de la conducerea țării.

Urmărind direcția antihabsburgică și anticatolică a predecesorului său, Gheorghe Rákoczi I a reactivat intervenția Transilvaniei în Războiul de 30 de ani. În urma alianței încheiate la Alba Iulia cu Suedia și Franța (16 noiembrie 1643) el cucerește, cu asentimentul Porții, o mare parte a Ungariei Superioare. După operațiuni militare cu succese alternative, Rákoczi încheie la Linz pacea cu Habsburgii (29 august 1645), care confirmă apartenența la principat a celor șapte comitate din nord-vestul Transilvaniei.

Un indiciu însemnat al consolidării puteri principiare, a fost preluarea fără dificultăți a succesiunii de către fiul său. Aureolat de prestigiul câștigat în Războiul de 30 de ani și de participarea Transilvaniei la pacea din Westfalia (1648) ca stat independent, Gheorghe Rákoczi al II-lea a făcut proiecte grandioase care aveau să se dovedească nerealiste. El s-a străduit să-și subordoneze Țara Românească și Moldova, iar apoi a încercat să obțină, cu forța armelor, coroana polonă. Eșecul expediției lui Rákoczi în Polonia (1657) și intervențiile otomanilor pentru a pune capăt acțiunilor sale care îi amenințau interesele au declanșat criza domniei sale în Transilvania. Intervenția militară otomană a readus țara într-o mai strânsă dependență față de Poartă și a deschis calea reafirmării puterii nobiliare. Încercarea lui Ioan Kemeny (1661) de a continua în colaborare cu Habsburgii, politica antotomană a expus țara unei intervenții militare a puterii suzerane, care s-a încheiat cu desemnarea unui nou principe în persoana lui Mihail Apafi (1661-1690), prin reprezentanții sultanului și simulacrul unei alegeri dietale în 14 septembrie 1661.

Prințipele impus de otomani a fost confirmat de partizanii monarhiei habsburgice care controlau o parte a principatului. În aceste circumstanțe Apafi se orientează spre consolidarea legăturilor cu Țara Românească și Moldova năzuind la închegarea unei confederații cu scopul de protejare a autonomiei țării.

Înclinat mai mult spre îndeletniciri intelectuale decât spre cele de guvernământ, Mihail Apafi lasă în seama reprezentanților facțiunilor nobiliare treburile publice. Autoritatea principelui se deteriorează, în condițiile în care nobilimea se manifestă puternic în viața politică și socială. Domeniile principatului decad sau sunt înstrăinate în avantajul nobilimii, puterea centrală pierzând astfel un important suport material al independenței. Scena politică a țării rămâne dominată de nobilime, de lupta facțiunilor nobiliare, aflate în permanente dispute pe tema autorității în stat. Așa se explică, de altminteri, că la intrarea oștilor austrieci în Transilvania, Habsburgii negociază cu reprezentanții nobilimii.

În viața politică internă Dieta câștigă un rol precumpărător, Stările privilegiate reușind să răstoarne raportul de forțe în favoarea lor în materie de inițiative politice. În condițiile declinului a continuat să funcționeze, cu precumpărarea calvinismului, sistemul constituțional al „națiunilor” politice și religiilor „recepte”. În acest cadru politic și religios românii rămân în afara vieții constituționale, tolerați și nerecepți sub aspect confesional.

Problema românească în secolul al XVII-lea se impune factorilor politici, intervine tot mai des în preocupările puterii, în Dietă și în politica religioasă a principatului. Ea se oglindește în legislația dietală, doavadă că nu a putut să fie ocolită de conducerea principatului atâtvareme cât românii reprezentau etnic și confesional masa locuitorilor țării. Principatul, înclinat spre prozelitism în spațiul unei politici de anvergură central-sud-est-europeană, nu a putut să ignore. Dimpotrivă, prin seria de diplome privilegiale acordate Bisericii Ortodoxe, o ține mereu la suprafață deciziilor sale.

În cadrul acestor intenții prozelitiste, datorită însemnatății crescânde a românilor din Transilvania, în contextul raporturilor cu Țara Românească și Moldova, principii calvini din secolul al XVII-lea conferă Mitropoliei Ardealului, cu aceleași intenții de a-i atrage la calvinism, o serie de diplome privilegiale. Solicitate de mitropoliții români, diplomele continuă linia politică inaugurată de Mihai Viteazul, stipulând emanciparea din iobagie a preoțimii. Principii, interesați în consolidarea calvinismului, prelungesc cu insistență prozelitismul în condițiile în care Contrareforma se dovedea activă în spațiul ortodoxiei. Încercând calvinizarea comunităților românești prin introducerea de inovații sub aspect dogmatic și prin subordonarea Mitropoliei Ardealului superintendentului calvin ei urmăresc fortificarea Reformei.

Condițiile impuse ierarhilor români atestă o decisă orientare spre calvinizare prin inovații care alterau credința ortodoxă. Principii își asumă la mijlocul secolului politica de calvinizare prin diplomele de numire a ierarhilor. Ei sunt cei care decid în ultimă instanță asupra persoanelor mitropoliților și episcopilor, se pronunță în legătură cu jurisdicția teritorială a Mitropoliei, ceea ce dovedește că acțiunea de calvinizare devenise o politică de stat.

Prin cărțile editate în limba română calvinismul se difuzează în mediile românești, astfel că Reforma cunoaște un ascendent fără precedent. Condițiile formulate de superintendenti și însuși de principi - *Conditiones episcopi ecclesiarumque valachorum* - au fost răspândite în comunitățile ortodoxe. Aceste condiții metamorfozau ceremonialul ortodox și în bună parte structura dogmatică a credinței. Românii erau obligați să adopte *Catehismul* din 1640, să recunoască numai două taine și să accepte dogma calvină - *sola fides justificat* -, predestinarea, să eliminate cultul sfinților, icoanele etc. În esență, ierarhul român devinea un vicar al superintendentului maghiar, limitat în deciziile sale, nemaiputând să numească și să destituie protopopii.

În replică, ortodoxia extracarpatică, prin cărțile imprimate și difuzate în Ardeal, de largă circulație, a contrabalanșat acțiunea de calvinizare. Cartea mitropolitului Varlaam, *Răspuns la Catehismul calvinesc*, se adresa „iubiților creștini și cu noi de un neam român, pretutindeni tuturor ce se află în părțile Ardealului și în alte părți pretutindeni ce sunteți cu noi într-o credință”. Îndreptat împotriva „eresiei cea rătăcită”, *Răspunsul* afirma o dublă solidaritate ortodoxă și etnică ce indică o evidentă evoluție de la conștiința de sine confesională la conștiința etnică ce se îngemănează cu prima. Astfel, la mijlocul secolului, într-o vreme de maximă ofensivă calvină, se cristalizează un adevărat curent cultural-religios de sprijin al religiei ortodoxe din Ardeal.

Rezistența anticalvină a determinat însă o resurrecție teologică care a contribuit la definitivarea *Mărturisirii Ortodoxe* a lui Petru Movilă, ce devine cartea normativă a ortodoxiei. În sprijinul apărării ortodoxiei de influența calvină s-a apelat la clerici formați în ambianța Contrareformei, cazul lui Paisie Ligaridis, devenit predicator al Curții de la Târgoviște.

Raporturile politice cu celelalte două țări și în mod special cu Țara Românească determină, în unele momente, o atitudine conciliantă față de ortodoxia ardeleană și, în ultimă analiză, perpetuarea legăturilor ierarhice dintre Biserica Ortodoxă și Mitropolia Țării Românești.

La mijlocul secolului, în timpul mitropolitului Simion Ștefan, după ce principalele a impuls condițiile calvinizante, Mitropolia recăștigă jurisdicția asupra unor zone întinse, exceptând Bihorul, Maramureșul și o serie de protopopiate din comitatele Hunedoarei și Făgăraș, asupra căroră își va exercita o autoritate limitată după bunul plac al superintendentului calvin. Principalele a intervenit și în numirea unor protopopi, pe care îi supune jurisdicției superintendentului maghiar.

Numirea lui Sava Brancovici în 1656 de către Gheorghe Rákoczi al II-lea a coincis cu lărgirea jurisdicției Mitropoliei asupra altor teritorii din Transilvania. Noului ierarh nu i se mai impun condiții calvinizante, posibil din cauza împrejurărilor create de pregătirea campaniei în Polonia.

Activitatea lui Sava Brancovici s-a orientat spre obținerea reconfirmării diplomelor care interesau statutul social al preoților români; această acțiune a fost dublată de măsurile adoptate de sinoadele convocate care au stabilit îndatoririle protopopilor, condițiile de numire a preoților, potrivit pregătirii lor, alfabetizarea în incintele bisericilor și oficierea slujbei în limba română.

În anii de sfârșit ai secolului, influența calvină continuă prin intervenția directă a principelui, care îi scutește pe preoți de obligații față de fisc în speranța convertirii. Apafi îl demite pe Sava Brancovici prin hotărârea sinodului, impunând urmașilor condițiile formulate la înscăunarea lui

Simion Ștefan, asociind altele la numirea lui Varlaam. Metodele de calvinizare sunt aceleași cu cele concepute de Rákoczi al II-lea, care și-a asumat autoritatea supremă în numirea mitropolitilor și, totodată, a protopopilor, acțiune care creează adevărate enclave calvine în eparhia ortodoxă.

Politica principatului față de Biserica Ortodoxă a fost însă determinată și de afirmarea autoritatii Mitropoliei Ardealului, de acțiunile mitropolitilor, care solicită confirmări sau reconfirmări ale diplomelor privilegiale. Inițiativele din vremea mitropolitului Sava Brancovici atestă o creștere a conștiinței propriilor nevoi în societatea românească, un curs nou în raporturile cu puterea centrală, care face să funcționeze sistemul privilegiilor. Prezența, ca invitat, a mitropolitului român la unele Diete și lărgirea autoritatii Mitropoliei asupra unor întinse teritorii din Transilvania sunt dovezile concludente ale ascendentului instituției.

Raporturile puterii centrale cu Mitropolia și în general ridicarea prestigiului instituției ecclaziastice românești, datorită consolidării ei interne, prin măsuri de organizare, se explică și prin noua optică a Stărilor privilegiate. Ele abandonează ideea secolului precedent, de organizare a unei biserici româno-calvine, desființată sub acțiunea Contrareformei la sfârșitul secolului al XVII-lea, în favoarea acceptării formulei unei Mitropolii ortodoxe subordonate autoritatii principatului calvin sau în forma unor comunități calvine române sub jurisdicția superintendentului. Principii au intuit pericolul pe care îl putea reprezenta, sub raport constituțional, o instituție româno-calvină, susceptibilă de integrare în sistemul religiilor recepte. Ca atare, ei renunță la ideea episcopatului calvin, comunitățile româno-calvine intrând sub autoritatea superintendentului bisericii oficiale. În schimb s-a admis funcționarea Mitropoliei Ardealului, fără să se abandoneze inovațiile instituționale și dogmatice calvinizante, cu avantajul care decurgea din menținerea Mitropoliei ortodoxe în limitele statutului de inferioritate al unei religii nerecepte, tolerate.

În acest cadru funcționarea diplomelor privilegiale și a raporturilor ierarhice cu Țara Românească, opera de organizare internă practicată de mitropoliți și conturarea unei elite ecclaziastice, stimulează afirmarea inițiativelor politice spre sfârșitul veacului al XVII-lea. Sava Brancovici se apropiе de politica antotomană a lui Șerban Cantacuzino, îndeplinește misiuni politice în legătură cu organizarea unei alianțe antotomane alături de Monarhia habsburgică și Rusia. Întrevăzând avantajele ce puteau decurge pentru români, sub aspectul vieții constituționale, din schimbarea suzeranității otomane cu cea austriacă, Sava Brancovici se distanțează de direcțiile politice promovate de principat. După asediul Vienei, Reconquista victorioasă și Contrareforma vor întâlni în mediul ortodox o elită ecclaziastică în măsură să negocieze un nou statut politic pentru români în cadrul catolicismului.

Afirmarea țărilor române la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Criza monarhiei feudale, evidentă la sfârșitul marilor domnii care au ilustrat-o, se adâncește după expediția în Polonia a lui Rákoczi al II-lea și răscoala antotomană a lui Mihnea al III-lea.

Intervenția turcilor în Țara Românească și Transilvania, a tătarilor în Moldova pun capăt, pentru moment, încercărilor de eliberare. Ocuparea Oradiei (1660) adaugă încă un punct de sprijin domniației otomane. Noile formule politice la care apelează Imperiul otoman în țările române mărturisesc declinul puterii centrale în favoarea manifestării autoritatii boierești și nobiliare. Ascensiunea regimului nobiliar în Transilvania și a boierimii în Moldova și Țara Românească a fost însotită de accentuarea servajului, fapt ce dă naștere la mișcări sociale țărănești. Scena politică în țările române este agitată de confruntările boierești care în Țara Românească impun domni convenabili facțiunilor, în timp ce în Moldova domni fideli intereselor Portii, iar în Transilvania în funcție de rivalitățile dintre grupările nobiliare.

În acest interval de timp, care separă răscoala antotomană de înscaunarea lui Șerban Cantacuzino (1678-1688), în Țara Românească se remarcă în continuare criza regimului de Stări. Spargerea solidarității Stărilor, prin dezbinarea boierimii și slujitorilor, contribuie la imixtiunea otomană în politica internă, la reactivarea rolului levantinilor în structura socială și politică. Solidaritatea Stărilor muntene tinde să se refacă în vremea lui Radu Leon, în 1669, în forme asemănătoare cu aceea din 1631, depășind-o chiar prin chemarea țăranilor alături de Stări. Domnul se adresează „cinstiților arhierei, prea cuviosilor arhimandriți și egumenilor de pre toate sfintele

mănăstiri, și tuturor boierilor celor mari și al doilea, și tuturor slujitorilor, popilor, diaconilor și tuturor țăranilor căți se află viețitorii în țara domniei mele...” (hrisovul din 9 decembrie 1669).

În Moldova, aceeași perioadă înregistrează influență războaielor dintre Poartă și Polonia, cu urmări nefaste în politica internă, adevărate „cumplite vremi de mare cumpăna”, în care nemulțumirea Stărilor inferioare împotriva boierimii grecești, ajunsă la cârma statului, se manifestă prin răscoale. Semnificativ este ridicarea categoriilor inferioare ale Stărilor din 1671 din vremea domniei lui Duca Vodă când, spre deosebire de revendicările din 1631, boierimea mare nu participă, un semn evident al spargerii solidarității Stărilor. Dovadă că la alegerea lui Ștefan Petriceicu ia parte un grup restrâns al boierilor mari reprezentanți și în divan, fapt ce vădește existența unui antagonism între marea boierime și slujitorii. Astfel, solidaritatea Stărilor nu se poate închega în vederea unor acțiuni politice orientate împotriva politiciei domnești care sprijinea elementul grec sau împărtășea o altă orientare politică.

În timp ce rolul boierimii și nobilimii sporește în țările române, în Imperiul otoman încercarea de redresare prin vizirii din familia Küprülü își arată efectele în planul acțiunilor autoritare. Biruitorii în războaiele cu Polonia, turcii cucerește Camenița (1672), fixându-și un nou punct de sprijin al dominației în zona țărilor române, desăvârșind încercuirea lor. În acest context turcii fauresc planuri de unificare a stăpânirii din Ungaria, Polonia și Ucraina și chiar de transformare a Moldovei și Țării Românești în pașalâcuri.

În funcție de presiunea otomană, de pericolul care se întrevedea, se afirmă și replica românească. În timpul victoriei de la Hotin (1673) a lui Ioan Sobieski se produce defecțiunea moldoveană prin trecerea de partea Poloniei a domnului Ștefan Petriceicu (1672-1673).

Orientarea politică antiotomană se îndreaptă și spre tratativele cu Rusia, astfel că între victoria de la Hotin (1673) și asediul Vienei (1683), se afirmă cu putere crescândă, la nivelul domniei și boierimii deopotrivă, ideea eliberării de sub dominația otomană. Boierimea, reticentă într-o perioadă anterioară la ideea răscoalei antiotomane, stimulată de programele domnești, începe să-și expună propriul program politic. Astfel, începând cu 1674, boierii aderă prin memoriile adresate puterilor străine la programul emancipării politice de sub dominația otomană, formulat de puterea centrală, venind, însă, cu amendamente pe linia consolidării statului boieresc. Memoriul boierilor moldoveni din 1684, adresat regelui Poloniei, sub impulsul victoriei creștine la Viena, mărturisește, o dată mai mult, o nouă direcție politică antiotomană și o reafirmare a idealurilor politice infuzate dinspre republica nobiliară poloneză. Opțiunile boierești, accentuând ideea consolidării regimului nobiliar, reprezentă, în aceste momente, un răspuns la politica domnească de întărire a autoritatii puterii centrale.

Asediul Vienei (1683), rezultat al relansării războiului antihabsburgic de către Kara Mustafa, ca soluție a redresării otomane, aduce sub zidurile capitalei imperiale pe principii celor trei țări românești. Planurile se năruie o dată cu înfrângerea turcilor la Kahlenberg de către armatele austro-polone. Victoria coaliției a reprezentat, prin consecințele ce le declanșează, mutații politice în planul Europei Centrale și Răsăritene. Ele vor angaja însă o semnificativă evoluție în viața politică internă a țărilor române, confruntate, după succesele din Ungaria, de competiția celor trei mari puteri: Imperiul habsburgic, Polonia și Rusia. În aceste noi împrejurări se produce instaurarea dominației habsburgice în Transilvania, întărirea puterii centrale în Țara Românească și însemnate oscilații politice în Moldova, mărturisind și aici o orientare politică procreștină.

Ofensiva antiotomană și efectele ei. Victoria coaliției austro-polone a determinat crearea unei noi Ligi, alcătuită prin participarea statului papal, a Austriei, Poloniei și Venetiei, la care se asociază și Rusia. Imperiul austriac, victorios în Ungaria, a recuperat prin bătăliile de la Buda (2 septembrie 1686) și Mohács (12 august 1687) teritoriile ce fuseseră mai bine de un veac și jumătate sub stăpânirea otomană. Politica Imperiului năzuia, cu sprijinul Contrareformei, la vaste proiecte de cucerire în Sud-Estul Europei pe seama Imperiului otoman. Retragerea turcilor peste Dunăre (1688) întărea convingerea succesului în continuare în Sud-Est. Victoriile din Ungaria au deschis și calea spre Transilvania, a cărei cucerire se lovea însă de complicate probleme de ordin internațional. Transilvania fiind un stat autonom, aflat sub suzeranitate otomană, solicita Imperiului biruitor în

Ungaria o procedură legală la care să consimtă Stările țării. Cu alte cuvinte, găsirea unui temei legal telurilor sale expansioniste în condițiile în care contestații puteau veni oricând dinspre Polonia lui Sobieski, un rival tot atât de dornic, după cum arată intrarea lui în Moldova, în 1686, să exploateze în favoarea sa efectele Reconquistei.

Realizarea planurilor austriece trebuia să țină seamă și de interesele altor puteri europene, ale Franței, care alimentase, într-o perioadă anterioară, răzvrătirea nobilimii maghiare din Ungaria sub conducerea lui Emeric Thököly. Era de așteptat deci rezistența hotărâtă a Stărilor din Transilvania interesate în păstrarea statutului autonom și hotărâte să nu schimbe suzeranitatea otomană.

În aceste împrejurări politico-constituționale și de drept internațional încorporarea Transilvaniei presupunea adeziunea factorilor interni și menajarea susceptibilităților lor. Beneficiind de pretextul dreptului istoric, factorii conducători ai Imperiului, pe măsură ce flamurile austriece se apropiau de hotarele principatului, își fixeaază opțiunile în favoarea tratativelor. Apelează, ca în atâtea alte rânduri, la serviciile Contrareformei, trimițându-l pe iezuitul Antide Dunod, care urma să perfecteze o alianță între principalele Transilvanie și Țara Românească, sub autoritate imperială. În realitate tratativele lăsau să se întrevadă dorința de integrare a Transilvaniei în Liga Sfântă și, în alt plan, de a legitima prezența trupelor imperiale în țară prin acordul Stărilor. Aceasta a fost și motivul pentru care diplomația imperială are în vedere tratativele cu cancelarul Mihai Teleki, cu care încheie o înțelegere secretă la 14 aprilie 1685. În planul oficial însă proiectele de tratat întâmpină reticențe, opoziția Stărilor, mai cu seamă, determinând definirea unei platforme locale în raport cu Imperiul, din care se detașează ideea statutului de stat separat al Transilvaniei de Ungaria.

Imperiul, însă, alternează dialogul cu presiunea armatei imperiale, care impune semnarea unor tratate succesive pe măsura înaintării ei. Tratatul din 28 iunie 1686 recunoștea protecția imperială asupra Transilvaniei și domnia ereditară a principelui Apafi. Victoriile imperiale în Ungaria determină semnarea unui nou tratat la Blaj la 27 octombrie 1687, care marchează o nouă etapă a instaurării dominației imperiale, fără ca să fie abolite drepturile constituționale ale Transilvaniei. Succesele austriece sunt întreținute însă de acțiunile în replică ale principatului, care caută cu disperare o contraponere la Poartă. În consecință se încheie la 1 iunie 1685 un tratat de „alianță veșnică” și ajutor reciproc între Transilvania și Țara Românească, în care s-a intenționat să fie și Moldova, îndreptat împotriva oricărui dușman.

Se încearcă chiar o apropiere de Polonia, în formula unui Protectorat, și intervenții la Poartă pentru a contracara presiunea austriacă. Acțiunea hotărâtă a Imperiului, în condițiile victoriei generale în Ungaria împotriva turcilor, face ca Stările să accepte protecția imperială o dată cu denunțarea suzeranității otomane (9 mai 1688). Pe acest temei legal încorporarea Transilvaniei devine o realitate, armata aducând rezolvări acolo unde tratativele s-au dovedit numai parțial concludente. Opoziția internă se manifestă însă în continuare, se împletește cu cea externă a Porții care îl numește principe pe Thököly și cu reluarea ostilităților în Apus între Imperiu și Franță. Cursul evenimentelor era însă ireversibil, în pofida complicațiilor militare în Apus și a înfrângerii austriecilor la Zărnești de către Constantin Brâncoveanu, în alianță cu Thököly. Totuși evenimentele politice și militare au reușit să opreasă înațarea Imperiului austriac, determinând Curtea vieneză la perfectarea compromisului cu Stările privilegiate. Efectele acestuia s-au reflectat în Diploma leopoldină (4 decembrie 1691), care a servit de acum înainte de constituție provinciei nou achiziționate. Prin prevederile ei, diploma oglindește înțelegerea dintre Imperiu și stările privilegiate, definind, totodată, raporturile principatului cu puterea centrală. Menținând bazele constituționale ale țării, uniunea celor trei națiuni medievale (unio trium nationum) și statutul religiilor recepte, catolică, calvină, luterană și unitariană, legislația principatului, Dieta, administrația și justiția, Imperiul reușește să integreze Transilvania, recunoscându-i însă statutul separat. Instituțiile țării, Guberniul, armata, Tezaurariatul sunt în realitate subordonate Vienei prin Cancelaria aulică (1694). Diploma leopoldină (1691) statoricind bazele constituționale ale principatului și rolul națiunilor politice și religiilor recepte în stat, i-a menținut pe români în afara vieții politice a principatului, situație care va declanșa în secolul al XVIII-lea lupta de emancipare națională.

Între cele trei imperii. Înfrângerea turcilor la Viena în 1683 deschide o nouă pagină în istoria spațiului principatelor. Triumful Ligii Sfinte, recucerirea Ungariei și penetrația în Transilvania pe fondul recesiunii otomane, determină în Țara Românească și Moldova un curent de opinie la nivelul forțelor politice favorabile ieșirii din orbita de dominație a Porții. Reconquista a contribuit la declanșarea crizei orientale datorită schimbării raportului de forțe în estul Europei. În noul cadru creat de redimensionarea continentului, de metamorfozarea geografiei politice continentale apar indicii care lăsau să se întrevadă posibile succese pentru o acțiune generalizată antotomană.

Domnia lui Șerban Cantacuzino (1678-1688) în Țara Românească ilustrează încercarea de recâștigare a independenței prin apropierea de Imperiul habsburgic, care părea o posibilă soluție. Tratativele cu Viena reprezintă în anii de până la denunțarea suzeranității otomane în 1688 de către Dieta Transilvaniei, ce coincidea cu anul morții domnului, o etapă semnificativă în tendințele de schimbare a statutului internațional al Țării Românești.

Domnia lui Șerban Cantacuzino și planurile de eliberare au favorizat manifestări politice spre întărirea puterii centrale prin mijloace absolutiste. Șerban Cantacuzino a înțeles, încă într-o perioadă anterioară, în condițiile afirmării competiției pentru stăpânirea țărilor române, necesitatea consolidării puterii centrale, prin stăvilirea atotputerniciei marii boierimi. Programul de guvernare al lui Șerban Cantacuzino a urmărit suprimarea luptelor între partidele boierești și realizarea stabilității interne. Domnul a căutat, în aceeași vreme, să pună ordine în administrația statului, deopotrivă în viața economică, și să intensifice comerțul cu alte state, pentru a consolida baza materială a domniei. Programul său politic prevedea atât domnia ereditară în familia Cantacuzino, în Țara Românească și în Moldova, cât și un stat autoritar, în care puterea avea să fie exercitată printr-un domn „autocrat”. Refacerea autorității domnești a solicitat măsuri represive împotriva marii boierimi, care nu s-au oprit nici în fața membrilor proprii familii.

Imperativele aplicării programului au fost, în noua configurație politică, creată de succesul Reconquistei, mai puternice decât rațiunile de clasă, întrucât aveau în vedere încercarea de ieșire din sistemul otoman. În condițiile în care politica marilor puteri, în special a Imperiului austriac în Transilvania și apetiturile sale de stăpânire asupra Țării Românești se evidențiază, Șerban Cantacuzino înțelegea să salveze structura instituțională și socială pe care o reprezenta feudalitatea căreia îi aparținea. Politica autoritară a domnului s-a întemeiat pe un grup restrâns de boieri, care reprezentau treptele superioare ale Stărilor, nu însă slujitorii, treptele inferioare ce se confundă cu țărăniminea.

În politica externă Șerban Cantacuzino se îndreaptă, încă de la asediul Vienei, spre legături cu Imperiul austriac, pentru ca pe măsură ce Reconquista își dovedea succesul să înceapă tratativele cu Habsburgii pe baza programului său de guvernământ. Orientarea spre Austria a fost echilibrată însă de raporturile stabilite cu Polonia și Rusia, ca o măsură de contracarare a expansionismului imperial și a țelurilor Contrareformei. Planurile sale politice se îndreptau spre ideea unei răscoale generale antotomane în Peninsula Balcanică, prin atragerea bulgarilor și sărbilor, și vizau chiar mai departe, la stăpânirea Constantinopolului. O dovadă eloventă sunt prefețele celor două Bibliei, cea greacă apărută la Venetia în 1687, al cărei sprijinitor a fost, și traducerea românească din 1688, în care se afirmă originea imperială a lui Șerban Cantacuzino, aspirațiile la tronul Bizanțului și rolul său de protector al creștinilor din Imperiul otoman.

Dacă răscoala antotomană balcanică nu devine o realitate, succesele armatelor imperiale din 1688 sunt de natură să contribuie la hotărârea de acceptare a suzeranității austriece pe baza principiilor programului său de guvernare. Le reafirmă în tratativele cu Curtea vieneză, accentuând ideea de independență a Țării Românești, autoritatea internă absolută, libertatea religioasă, respectarea vechilor obiceiuri ale țării și restituirea raiaelor. Austriecii nu au fost dispuși să accepte integral acest program, fiind, în politica față de Țara Românească, partizanii regimului nobiliar. Recunoscând însă independența, pe această bază, Șerban Cantacuzino trimite o delegație solemnă pentru a încheia alianța.

Moartea domnului schimbă însă din nou termenii problemei, lăsând noii domnii, a lui Constantin Brâncoveanu (1688-1714), alte posibilități de tratative în avantajul țării.

Tergiversarea tratativelor în vremea lui Șerban Cantacuzino era determinată, aşa cum remarcă un observator străin în 1686, de faptul că românii, deși urmăreau să se elibereze de sub stăpânirea otomană, erau interesați ca puterea otomană să nu fie doborâtă, fiindcă aceasta ar fi deschis calea dominației Imperiului austriac și a Poloniei. Înțelegând tendințele politicii de expansiune a marilor puteri, Constantin Brâncoveanu condiționează aplicarea tratatului, convins fiind că Imperiul otoman mai dispune încă de o însemnată forță. Aceleași oscilații le mărturisește și situația politică din Moldova, unde presiunea poloneză îl determină pe Constantin Cantemir (1685-1693) să încheie un tratat cu Austria (1691), în care condiționează, ca și Constantin Brâncoveanu, adeziunea la politica antiotomană de prezența austriecilor în țară.

În anii anteriori păcii de la Karlowitz (1699), Țara Românească și Moldova, aflate la interferența marilor puteri, dau expresie programului de eliberare de sub dominația otomană, având ca principii directoare: independența politică, integritatea teritorială, domnia autoritară și ereditară. Traversând una din cele mai complexe și grave situații ca efect al cristalizării „problemei orientale”, țările române încearcă să-și salveze autonomia, statul cu instituțiile sale, cadrul de fapt al afirmării civilizației proprii.

În preajma păcii dintre cele două imperii, habsburgic și otoman, Constantin Brâncoveanu face propuneri prin trimișii săi Rusiei în vederea unui război antiotoman (1698). Frecvența trimișilor și propunerile domnului făcute Rusiei atestă dorința de eliberare prin noi alianțe și acțiuni antiotomane. După victoria de la Zenta (1697) presiunea austriecilor a sporit, astfel că domnul Țării Românești caută o contraponere în Rusia și Polonia. Ocuparea Transilvaniei și prozelitismul catolic, în forma unirii bisericilor, erau prilejuri de îngrijorare pe măsură ce imperiile își dezvăluiau intențiile.

Sfertul de secol al domniei lui Constantin Brâncoveanu a fost o epocă de Renaștere în care moștenirea bizantină se interfera cu influența barocului, prevalând influența italiană. Aparținând marii boierimi, înrudit cu Cantacuzinii, a desfășurat împreună cu ei și în final împotriva lor, o politică de echilibru într-o vreme de metamorfoze politice internaționale. El a încercat să păstreze autonomia țării năzuind la eliberarea ei. A înțeles competiția marilor puteri și cu deosebire politică expansionistă austriacă în lumina experienței din Transilvania.

Anii domniei lui Brâncoveanu au fost marcați de un progres economic și cultural-artistic, de inițiative de modernizare a aparatului statal, de reformare a sistemului fiscal. A organizat cancelaria statului în vederea întreținerii raporturilor cu puterile străine, constatăndu-se prezența unui aparat specializat. Epoca brâncovenească s-a deschis influențelor occidentale, care au început să prevaleze asupra celor orientale. Astfel s-a creat o sinteză originală națională, prin aportul tradiției răsăritene și al celei occidentale. Cultura și viața artistică din vremea domniei lui Brâncoveanu exprimă, într-o epocă de metamorfoze în geografia politică răsăriteană, propria identitate a țării.

După pacea de la Karlowitz (1699), în istoria politică a țărilor române se accentuează raporturile cu Rusia, pe măsură ce rolul acesteia, după victoria împotriva sucedelilor la Poltava (1709), se afirmă în politica răsăriteană. În această ambianță, Țara Românească, aderând la o politică de apropiere de Rusia, mărturisea astfel, pe de o parte orientarea antiotomană, pe de alta reticența față de politica expansionistă a Imperiului austriac. Aceeași tendință spre alianță cu Rusia se manifestă și în Moldova în vremea lui Antioh Cantemir (1695-1700; 1705-1707), Constantin Duca (1693-1695) și Mihai Racoviță (1703-1705; 1707-1709), tot mai decis orientați spre soluția ieșirii din sistemul dominației otomane.

În acest climat domnia lui Dimitrie Cantemir (1710-1711), menită de turci să contracareze emanciparea Moldovei, dovedește, dimpotrivă, în concordanță cu orientarea factorilor politici interni, o hotărâță atitudine antiotomană. Orientarea domnului Moldovei, pregătită de o seamă de predecesori, exprimă starea de spirit profund antiotomană a unei părți a boierimii. Politica externă a lui Dimitrie Cantemir se înscrive în tradiția ultimelor decenii, urmărind independența pe baza programului formulat de Șerban Cantacuzino. Principele avea în vedere o acțiune în unire cu Țara Românească și în alianță cu Rusia și popoarele din sudul Dunării. Urmărind o unire dinastică, obținând chiar diploma de investitură pentru Țara Românească, Dimitrie Cantemir se decide pentru soluția antiotomană.

La cristalizarea deciziei au colaborat atitudinea unei mari părți a boierimii, partizană a colaborării cu Rusia, și evenimentele militare și politice ce indicau sorti favorabili războiului antiotoman. Presiunea boierilor favorabili alianței cu Rusia, pe baza regimului boieresc, ostili programului domnesc de avantajare, în spirit absolutist, a categoriilor sociale mijlocii, a contribuit în mare măsură la hotărârea de a încheia o convenție (pacta conventa) cu Petru cel Mare, la 13 aprilie 1711, la Luck. Înțelegerea stabilea emanciparea de sub dominația otomană, în colaborare cu Rusia, asigurarea independenței și înlăturarea regimului nobiliar, domnie ereditară în familia Cantemir. Clauza de ordin dinastic își are antecedente în tratatul cu austriecii încheiat de Constantin Cantemir. Acest aspect al succesiunii ereditare învederează existența a două tendințe: una oligarhică a marilor boieri care preferau „alegerea” domnilor și alta ce exprima punctul de vedere al domniei interesată de stabilitate.

Discuțiile purtate cu Stările în preajma ciocnirilor armate descoperă hotărârea boierilor de a-și perpetua privilegiile. Era de fapt o confruntare între două principii de guvernare, unul de Stări, altul autocratic. Regimul pe care îl voia Cantemir era inspirat de practica absolutistă a secolului pe care domnul îl va mărturisi în Descriptio Moldaviae (1716), într-un moment când era eliberat de presiunea Stărilor și influențat de practica reformatoare absolutistă a lui Petru cel Mare.

Ratificată la 28 iunie, după intrarea trupelor rusești în țară, înțelegerea de la Luck ia forma unui tratat care a semnificat, prin clauzele de limitare a puterii domnești, compromisul cu boierimea, decisă, cu mici excepții, în aceste condiții să-l sprijine pe domn.

Angajarea alături de Rusia împotriva Imperiului otoman, în concepția lui Dimitrie Cantemir, era legitimată de abuzurile săvârșite de Poartă și încălcările tratatelor încheiate în Evul Mediu între români și turci. Prințipele, în spiritul ideilor manifeste în gândirea politică europeană, a oferit cel dintâi text (Proclamația către țară), care dă expresie doctrinară evoluției raporturilor moldavo-otomane, destinat să justifice istoric, potrivit pragmatismului secolului al XVIII-lea, acțiunea politică. Înfrângerea de la Stânilești pe Prut, între 18-22 iulie 1711, și pacea încheiată la 22 iulie au însemnat sfârșitul unei tentative prin care Moldova a încercat, la nivelul unei soluții politice interne de expresie domnească, ieșirea din sistemul dominației otomane. În consecință, defecțiunea cantemiriană a determinat Poarta să apeleze la formula politică fanariotă.

Instaurarea regimului fanariot a fost prefațată, în timp, de fenomenul prefanariot. Atitudinile politice manifest antiotomane, cristalizate în cadrul unui larg curent de opinie, exprimate deopotrivă în programele și acțiunile boierești și domnești de emancipare de sub dominația otomană, determină un răspuns al Porții la orientarea politică independentă a țărilor române.

Soluția otomană la noua situație politică, favorabilă, în linii generale, puterilor creștine, rămâne fidelă formulei experimentate cu succes în vremea restaurării otomane. Ea a reflectat esențial fenomenul decadenței otomane, preferința pentru aranjamentul politic, orientarea spre crearea unei baze favorabile dominației otomane prin infiltrarea elementului fanariot în structura socială a țărilor române. Soluția la care s-a apelat în cazul țărilor române coincidea cu practica otomană, în ansamblu, favorabilă, în condițiile ritmului lent al secularismului în Imperiul otoman, elementelor grecești ale Fanarului. Asociate tot mai insistent la administrarea Imperiului otoman, elementelor grecești și levantine li se atribuie un rol și în scena politică a Țării Românești și Moldovei prin formula prefanariotă. Cu deosebire după pacea de la Karlowitz, turcii reactivează o mai veche idee la care ajunseseră cu prilejul defecțiunii de la Hotin (1673), când domnul Moldovei Ștefan Petriceicu a trecut de partea lui Sobieski. Dimitrie Cantemir, în Vita Constantini Cantemiri, mărturisește că turcii s-au gândit să așeze în Moldova un grec care să-și aibă casa și neamurile la Constantinopol, deci o personalitate legată de destinele Imperiului otoman, fără legături cu țara și ca atare ușor de controlat. Se remarcă, prin urmare, încercarea de aplicare a unei măsuri dacă nu realmente noi, oricum una potrivită crizei pe care o traversa Imperiul otoman. În aceste clipe de cumpănă, turcii reactivează rolul elementului grec constantinopolitan.

Imperiul otoman apelează insistent în ultima treime a secolului la formula prefanariotă. Sfârșitul secolului lasă să se observe influența crescândă a grecilor constantinopolitani în climatul politic, aflat acum sub înrăurirea acestor elemente. Pe măsură ce recesiunea otomană se adâncește, Imperiul otoman stimulează penetrația constantinopolitană în viața socială și politică,

experimentând prin Nicolae Mavrocordat o primă domnie moldoveana prefanariotă ce anunță soluția radicală a instalării regimului fanariot în 1711 în Moldova și, respectiv, 1716, în Țara Românească.

Prefanariotismul, la sfârșitul secolului al XVII-lea și în primii ani ai secolului următor, a vizat deopotrivă structura socială și instituția centrală. El s-a accentuat după pacea de la Karlowitz în condițiile reechilibrării raportului de forțe din zona țărilor române. Elementul deosebit pe care l-a adus noua situație, deși venea în prelungirea mai vechilor intenții, de la începutul secolului al XVII-lea, de creare, prin grupările grecești și levantine, a unei baze sociale pentru restaurația otomană, a fost fără îndoială apelul la grecul constantinopolitan și nu la cel naturalizat. De aici a rezultat și dezaprobaarea factorilor politici interni, care în textele istorice ale timpului dau expresie, în forme variate, reacției împotriva acestei soluții. Ostilitatea se fixează la nivelul unui fapt ideologic, nefind confundabilă cu sentimentul antigrec, deoarece atașamentul pentru elenism este o constantă a culturii românești.

Atitudinile antigrești au exprimat orientarea politică a unei părți a marii boierimi, a unor factori politici care s-au opus modificării structurii politice interne prin grecii țarigrădeni, deoarece aceștia primejduiau statutul autonom al țărilor române și prejudiciau lupta pentru independență. Formula prefanariotă însă mărturisește factorul de continuitate în politica Porții. Astfel, în istoria țărilor române s-au definit în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea fenomene care au anticipat regimul fanariot, aşa cum, de altminteri, ostilitatea față de prefanarioti s-a prelungit în plin secol fanariot.

Umanismul și integrarea în cultura Europei clasice. Principalele au cunoscut începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea o remarcabilă și complexă activitate culturală, datorată diversificării domeniilor de creație și numărului în creștere al beneficiarilor acesteia. Afirmarea scrisului în limbile naționale și progresul relativ pe care îl realizează expansiunea lui în societate vor imprima peisajului cultural, alături de accentuarea procesului de instituționalizare a culturii, trăsături distincte comparativ cu perioada precedentă. Cu deosebire, însă, tendințele de laicizare a culturii și caracterul ei general românesc reprezintă două din marile achiziții ale perioadei de strălucire de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor.

Pe temeiul acumulărilor și experiențelor anterioare, în cultura țărilor române se cristalizează, în afara arcului carpatic, caracteristicile umanismului, în timp ce în Transilvania umanismul târziu începe să se interfereze cu influențele barocului. Dezvoltarea civilizației românești și dialogul tot mai accentuat cu Europa clasică sporesc contactele cu mediile de cultură străine, prin școlile misiunilor catolice, franciscane și îndeosebi iezuite, la care se asociază frecventarea colegiilor poloneze și a Universității din Padova. În Transilvania, unde principatul calvin exercită un patronaj asupra orientării culturale, studenții, mai cu seamă maghiari, se îndrumă spre Țările de Jos (Utrecht, Leyda), în timp ce luteranii continuă, în ritm sporit, mai vechile trasee universitare germane. Astfel, în spațiul cultural al țărilor române își dau întâlnire o diversitate de curente culturale din sfera Reformei și Contrareformei, din lumea ortodoxiei constantinopolitane și kievene penetrate de noile experiențe ale filozofiei laice, cartezianismul și raționalismul ortodox.

În ambianța mutațiilor petrecute în perioada precedentă în cultura românească se conturează tot mai evident procesul de instituționalizare prin înființarea Academiei domnești de la București (cca 1690) și Iași (1707). Aceste instituții de învățământ superior au fost anticipate de un învățământ colegial în timpul lui Matei Basarab și Vasile Lupu sub influență catolică. Scola greca et latina în Țara Românească și instituțiile școlare din Moldova în vremea lui Vasile Lupu au însemnat un contact cu spiritul educativ european. Noile așezăminte, întemeiate la București și Iași prin urmașii lui Teofil Corydaleu, datorită conținutului învățământului, prestigiului profesorilor și funcției lor în societatea sud-est europeană, fac din țările române focare de iradiere a filozofiei neoaristotelice și în genere a gândirii înaintate laice, bazată pe clasicismul greco-latîn.

Secolul al XVII-lea se remarcă în Moldova și Țara Românească prin triumful scrisului în limba națională, fenomen ce se învecinează cu partajala recesiune a monopolului inițiatului, a copiștilor, asupra culturii scrise. În consecință, sporește numărul acelora care scriu, doavadă

cantitatea manuscriselor păstrate, a scrisorilor și însemnărilor de carte. Deși de un învățământ rural organizat nu poate fi vorba, școlile mănăstirești au fost centre de difuzare a științei de carte. Adiacent, școlile orașenești din vremea lui Vasile Lupu sunt o dovadă evidentă a unui public beneficiar al actului de cultură.

În Transilvania funcționează școlile secolului precedent, înființate în vremea Reformei, din care se disting Colegiul din Brașov, cel de la Alba Iulia (1622), Școala de la Orăștie condusă de Mihail Halici jr. Colegiul de la Alba Iulia, înființat de Béthlen, s-a remarcat prin profesorii de formăție universitară europeană, Alsted, Opitz, Bisterfeld etc.

În a doua jumătate a secolului se observă sporirea școlilor rurale, cu prioritatea celor luterane și calvine, care au avut suportul bisericilor recepte, bine organizate și deschise, în cazul celor maghiare ideilor prezbiteriene. Un rol important îl deține educația și în comunitățile românești, dovadă preocuparea sinoadelor din vremea mitropolitului Sava Brancovici (1673-1675) când s-a produs organizarea unui învățământ în incintele ecclaziastice. În acest secol funcționează școli româno-calvine la Făgăraș, Caransebeș cu suportul principilor interesați de prozelitismul calvin. Cultura scrisă românească indică un aport al mănăstirilor și cu deosebire al copiștilor, care își păstrează monopolul asupra răspândirii lucrărilor cu conținut religios și de edificare morală, sau juridice. În acest secol se constată preluarea cărții, dezvăluind inițiative colective în achiziționarea ei. Cartea ajunge în secolul al XVII-lea să depășească cadrul bisericii, fiind cumpărată de comunități, de o parte a acestora, de laici chiar, fenomen ce atestă progresul și preluarea scrisului și cititului în societate. Ca efect al Reformei, încep să se afirme, în prelungirea secolului precedent, intelectualii români care acced la poziții superioare prin Reformă sau Contrareformă. Astfel Halici jr. ajunge conducător al școlii calvine din Orăștie, iar Gabriel Ivul și George Buitul, formați în mediul Contrareformei, se evidențiază în spiritul preceptelor tridentine.

Peisajul cultural din principate se resimte de pe urma marilor curente culturale care au străbătut Europa. Caracterul multiconfesional al celor trei principate a colaborat la asimilarea ideilor culturii postbizantine, a Reformei și Contrareformei, a umanismului târziu sau barocului. Transilvania a fost un creuzet în care s-a cristalizat un multiculturalism prin contacte nemijlocite cu mediile universitare europene, potrivit proprietății tradiției. De-a lungul secolului al XVII-lea intelectualul de formăție sud-est europeană, ce profesa raționalismul ortodox, se învecina cu cel maghiar ori sas format în spiritul Reformei sau Contrareformei. Dinamica politică a secolului a contribuit la schimbările de idei, limitând astfel clivajul dintre intelectualii de factură formativă diferită. Paralel are loc și o desacralizare a culturii în măsura în care intelectualul laic își manifestă prezența. Domeniile de creație culturală accentuează „noblețea” conferită de cultură și de prestația socială în serviciul cetății.

Progresul instituționalizării culturii încorporează tipografiile aflate sub patronaj princiar în Transilvania, domnesc în Moldova și Țara Românească, subordonate bisericii și servind teluri confesionale mărturisite. Arta tipografică se resimte de pe urma contactelor cu centrul tipografic ortodox de la Kiev sau cu cele din Țările de Jos. În Olanda își înșușesc meșteșugul acesta Nicolae Mistófalusi, Mihail Ștefan, tipografi reprezentativi pentru țările române, dar și pentru alte spații răsăritene, ca Georgia, unde cel din urmă dintre ei organizează o tiparnię cu litere gruzine. Înmulțirea tipografiilor și locul pe care încep să-l ocupe cărțile cu conținut laic, juridic, filozofic etc. intensifică spre sfârșitul secolului dialogul carte-societate.

Multiplicarea contactelor culturale și progresele tipografiei determină, pe fundalul mutațiilor petrecute în societatea timpului, un spor de interes pentru alcătuirea bibliotecilor particulare. Intelectualii laici, ca stolnicul Constantin Cantacuzino, Valentin Frank von Frankenstein, Samuel Köleséri sau Mihail Halici, precum și o serie de boieri și nobili, își alcătuiesc colecții prestigioase de cărți și manuscrise prin diversitatea lor și îndeosebi prin raritatele pe care le posedă.

În legătură cu materializarea noilor fenomene, în a doua jumătate a secolului, își face apariția un nou tip de cărturar atât laic, cât și ecclaziastic, a cărui muncă intelectuală slujește aspirațiile societății. Antropocentrică în preocupările ei majore și străbătută de evidente tendințe raționale, opera culturală se deschide noilor idei care exaltă „noblețea” conferită de activitatea intelectuală. Elogiul pe care îl face Miron Costin Italiei, civilizației ei citadine, mărturisește dialogul țărilor

române cu modelul european. În Transilvania, unde contactele se îndrumă spre valorile filozofiei carteziene, Apáczai Cserei în Enciclopedia maghiară împrumută activității intelectuale accente de critică socială îndreptată împotriva feudalității.

Apelând la cele mai diverse modalități de expresie, umanismul țărilor române ilustrează de acum o tematică distinctă, filozofică, istoriografică și juridică care echilibrează din punct de vedere cantitativ literatura religioasă. Îndeosebi istoriografia rămâne și în a doua jumătate a secolului un gen amplu cultivat, fiind încă, cantitativ și calitativ, principalul domeniu al activității intelectuale. Diversitatea genurilor la care aderă autorii (cronici, istorii, jurnale, memorii sau istorii în versuri) și în mod special cultivarea acelora specifice istoriografiei umaniste, descrierile istorico-geografico-ethnografice atestă o evoluție spre istoriografia modernă. Autorii secolului al XVII-lea, Grigore Ureche în *Letopisețul Țării Moldovei*, Miron Costin în *De neamul moldovenilor și stolnicul Constantin Cantacuzino în Istoria Țării Românești*, dezvoltând ideile perioadei precedente, așează istoria românilor pe fundalul originii sale latine. Scrările istorice, atașate modelelor umaniste și racordate la viziunea lor istoriografică, reconstituie trecutul istoric cu sentimentul istoricului militant.

Îmbrățișând într-o sferă largă de preocupări spațiul general românesc, scrările istorice din Transilvania oglindesc prin opera lui Béthlen János - *Rerum Transylvanicarum libri quator* (1629-1662) și *Historia rerum Transylvanicarum* - fenomenele politice care au străbătut istoria veacului. Altele, urmând demersul istoriografiei barocului ca, de pildă, opera lui Laurențiu Toppelt, *Origines et occasus Transylvanorum* (Lyon, 1667) cercetează originea popoarelor din Transilvania, manifestând un interes remarcabil pentru originea românilor; preocuparea sa e continuată de alții reprezentanți ai barocului săsesc, ca Johann Troster în *Das Alte und Neue Deutsche Dacia*, care subliniază originea romană a românilor.

Evoluția istoriografiei secolului al XVII-lea încorporează, la nivelul unei remarcabile expresii literare și genul memorialistic, cultivat de Miron Costin în *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron Vodă* încoace și de Kemény János în *Autobiografia pe care o scrie*. Mai cu seamă însă, istoriografia românească exprimă argumentat și la nivelul unei continuități remarcabile, de la Grigore Ureche și Miron Costin la stolnicul Constantin Cantacuzino și Dimitrie Cantemir, prin genuri proprii umanismului cu un corespunzător spirit critic, ideile originii comune latine a românilor, unității lor în spațiul Daciei de odinioară, susținute de o activă conștiință de sine. Opera istoriografică, într-un moment de răscrucă sub aspect politic, încorporează și o meditație politică dedicată rolului românilor ca apărători ai civilizației europene, doavadă că în această epocă, care a deschis noi perspective reinserării spațiului sud-estic în noua geografie politică, noțiunea de Europa își face loc în scrisul cărturilor români.

Dacă istoriografia a înscris prin contribuțiile ei o pagină semnificativă, integratoare în cultura umanistă, fără îndoială că filozofia prin receptarea neoaristotelismului și ideilor carteziene, în formule ce estompaează înțelesul lor originar, fixează totuși o nouă dimensiune culturii umaniste. Dimitrie Cantemir, autor al unei vaste opere, deschisă filozofiei lui Van Helmont, pregătește la rându-i afirmarea raționalismului veacului următor. Divanul principelui moldovean mărturisește, prin dialogul Orient-Occident și anticonfesionalismul profesat, pașii însemnați pe care cultura românească i-a făcut în epoca „crizei conștiinței europene”. În acest sens inserarea în Divan a unei cărți unitariene redactată de unitarianul Wissowatius și în *Biblia de la București* (1688) a unei cărți necanonice, de inspirație protestantă, Tratatul despre rațiunea dominantă, semnifică o poziție anticonfesională, un anume indiferentism față de credință.

Secolul al XVII-lea este reprezentativ și pentru codificările juridice care numără lucrări fundamentale ca pravila tipărită la Iași în 1646, intitulată *Carte românească de învățătură*, ce mărturisește, împreună cu altele, interesul statului pentru păstrarea ordinii și pentru apărarea stăpânirii feudale. Alături de aceasta, *Pravila de la Govora* (1640) și *Îndreptarea legii* (1652) atestă influențe în care se reflectă orizontul juridic european. În Transilvania, secolul al XVII-lea aduce redactarea celor două mari colecții *Approbatae constitutiones regni Transilvaniae* (1653) și *Compilatae constitutiones* (1669) ce conțin legislația dietală de la constituirea principatului. Opera juridică a secolului indică un proces de modernizare a statului, dar, în același timp, de concordanță

cu cerințele societății țărilor române care prin norme juridice tind să impună controlul puterii centrale asupra autorității feudaliilor. În cadrul literaturii juridice din Țara Românească, în virtutea dreptului de patronaj al Mitropoliei de la Târgoviște asupra bisericii ardelene române, se tipărește pentru Transilvania o ediție a Pravilei de la Govora. Colecțiile de legi au un puternic caracter de clasă, întărind ordinea feudală existentă, iar pentru românii din Transilvania, Aprobatele și Compilatele statonicesc inegalitatea, statutul de nerecepți sub aspect religios. Dintre legiuiriile specific locale, Constituțiile Țării Făgărașului, ce conțin norme de drept consuetudinar românesc, și legile sătești ale comunităților secuiești, au perpetuat până în Epoca Modernă orânduirile juridice ale autonomiilor românești și secuiești.

Influența umanistă a inspirat și traduceri efectuate în spirit critic, filologic, care prezidează travaliul celor ce transpun în limbile naționale valorile culturii europene. Traducerea Bibliei (1688), alături de opere de controversă teologică sau de edificare morală, de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, și Didahiile lui Antim Ivireanul în Țara Românească reflectă un spirit novator, îndrăzneli de gândire care anticipatează iluminismul, mărturisind o nouă sensibilitate proprie epocii crizei conștiinței europene. În ambiianța afirmării limbii române în cultură, Dosoftei, influențat de sensibilitatea barocului polonez, dă o nouă și originală expresie versificației românești.

În secolul al XVII-lea opere de creație teologică originală, concordante marilor curente europene, aduc în țările române un suflu înnoitor prin spiritul de controversă ce le animă și, totodată, în mediul românesc replica anticalvină la literatura prozelită publicată în Transilvania. Răspuns la Catehismul calvinesc (1645) indică, alături de Cazania lui Varlaam (1643), afirmarea în societatea românească a unui sentiment de solidaritate sub semnul conștiinței de sine etnice. Secolul al XVII-lea, ca secol al supremăției calvine în Transilvania, cunoaște o amplă operă de traduceri în limba română a cărții religioase și apariția unor lucrări influențate de doctrina calvină. În aceste cărți se regăsesc tezele calvine, predestinarea, repudierea cultului icoanelor, alături de altele cu un conținut ortodox ce atestă prezența spiritului de controversă care va pregăti iluminismul.

În secolul redactării Mărturisirii Ortodoxe, Nicolae Milescu alcătuiește un Enchiridion, o expunere a doctrinei ortodoxe care va fi inserat într-o colecție jansenistă, dirijată de Nicole. Editarea unui catehism de George Buitul, care are la bază Catehismul roman (1566), anunță spiritul de controversă care nu va întârzia să clătine mentalitatea tradițională. Astfel, prin cultură și difuzarea ei în societatea laică, își face loc în ambiianța literară o sensibilitate în care ideea de schimbare se opune imobilismului și autorității. Prin scrierile secolului al XVII-lea etniconul român-românesc cunoaște o semnificativă răspândire ce atestă afirmarea ideii etnice a românilor. La mijlocul secolului, Noul Testament de la Bălgrad, tipărit la 1648, exprimă prin Predoslovia lui Simion Stefan unitatea lingvistică a românilor. Datorită circulației cărților românești din Moldova și Țara Românească în Transilvania și operei de copiere sistematică, limba literară română se impune, contribuind substanțial la afirmarea conștiinței de origine la elita comunităților rurale.

Același spirit creator străbate și în manifestările artistice, în arhitectură îndeosebi, unde se disting pe fondul tradiției locale forme ale Renașterii târzii, elemente decorative orientale (Trei Ierarhi) și puternice influențe ale artei populare. Secolul al XVII-lea cunoaște o remarcabilă diversificare a necesităților artistice, o evidentă îmbogățire a programului și apariția unor aspecte noi. Se remarcă întrepătrunderi reciproce între cele trei țări române, fapt ce exprimă intensificarea legăturilor politice și culturale, constituirea sistemului de alianțe și funcționarea lui. În aceeași vreme sunt prezente și o seamă de înrâuriri din afara spațiului românesc, din Rusia, Polonia, Orientul Apropiat, dar și din Europa Centrală.

Diversificarea formelor artistice în secolul al XVII-lea mărturisește noul stadiu de evoluție a țărilor române, în care pot fi distinse efectele dialogului tradiție-inovație. Evidente în castelele domnești sau princiare, în castelele boierimii și nobilimii, efectele influențelor Renașterii târzii, barocului și Orientului atestă profilul social și intelectual al clasei conducătoare, mobilitatea ei.

Gabriel Béthlen ilustrează epoca și sub raport artistic prin mecenatul pe care îl exercită. Construcțiile civile din capitala Transilvaniei, palatele, se fac remarcate prin înrâuririle renascentiste și ale barocului care au dat strălucire unei domnii ce se integrează în formele artistice

europeene. Un monument arhitectural al epocii lui Béthlen este Magna Curia de la Deva, precum și castelul de la Sânmiclăuș-Alba construit după planurile lui Nicolae Béthlen, una din cele mai strălucite construcții ale Renașterii ardeleni. Prezentând un amestec de modele franceze și italiene, mai ales venețiene, aceste monumente mărturisesc comunicarea Transilvaniei cu viața artistică europeană. În acest secol s-au dezvoltat școli de sculptură și orfevrerie care s-au distins prin ornamentația lor. Pentru arta giuvaergiilor, reprezentative rămân Sibiul și Brașovul.

În a doua jumătate a secolului, la biserică mănăstirii Golia din Iași apar evidente elemente de trecere spre baroc, prin decorarea fațadelor cu pilaștri neocorintici. La sfârșitul secolului se afirmă, prin ctitorii numeroase ale Cantacuzinilor și ale lui Constantin Brâncoveanu (mănăstirile Cotroceni, Hurez, palatul Mogoșoaia, cel al Cantacuzinilor de la Măgureni), stilul brâncovenesc, în care se împletește formele renascentiste cu cele orientale. Strălucirea artistică brâncovenească a exercitat influențe fertile asupra bisericilor și mănăstirilor românești din Transilvania.

Secolul luminilor în țările române

Evenimentele militare și politice petrecute în Europa la sfârșitul secolului al XVII-lea antrenează fenomenul redimensionării continentului. Transformarea Imperiului habsburgic într-un stat dunărean, afirmarea Imperiului rus și rivalitatea austro-polonă, în spațiul țărilor române, pe fondul declinului otoman, conferea trecei de la Europa clasică la Europa luminilor semnificații particulare. Redimensionarea continentului a semnificat prin integrarea spațiului central-european în Monarhia habsburgică trecerea de la mica la marea Europă (Pierre Chaunu). Noile ritmuri politice și culturale direcționate vest-est, le-au corespuns evidente tendințe integratoare din zonele Europei central-orientale. Frontiera viitoarei Europe a luminilor a întâlnit în expansiunea sa realități politice consacrate de pacea de la Karlowitz (1699), o Transilvania încorporată Imperiului și un nou regim politic, cel fanariot, în Moldova și Țara Românească.

Aceste metamorfoze politico-teritoriale au influențat în măsură decisivă evoluția țărilor române, care vor înregistra dinamica continentală de-a lungul unui secol. Aflat într-un proces de restructurare prin politica reformistă, Imperiul a înrăurit civilizația principatului Transilvaniei, Olteniei și Bucovinei. La rândul său, regimul fanariot instalat în 1711 în Moldova și în 1716 în Țara Românească, nu în afara experimentului reformist austriac, s-a orientat, având acordul Portii, spre politica de reforme. Astfel, țările române s-au integrat reformismului european potrivit propriului specific intern și practicii habsburgice și fanariote. Noile regimuri înfățișează efectele absolutismului luminat care a inițiat un proces de renovare și raționalizare a instituțiilor statului, reforme sociale care au culminat cu desființarea dependenței personale, ceea ce a însemnat un pas spre elaborarea Epocii Moderne.

Integrarea Principatului Transilvaniei în Imperiu a fost însoțită de acțiunea Contrareformei și a Curții vieneze care modifică, prin restaurarea catolicismului și unirea ecclaziastică a rutenilor și a românilor, peisajul confesional și cultural. Unirea în spiritul Reformei catolice a contribuit la instituționalizarea confesiunii greco-catolice și la formarea unei elite datorită inițiativelor episcopului Inochentie Micu, continuante de episcopii Petru Pavel Aaron și Grigorie Maior. Unirea a creat un cadru în contact cu ideile absolutismului terezian și iosefin favorabil receptării Aufklärung-ului ce va contura începând cu deceniul opt un iluminism erudit, iar din ultimul deceniu o mișcare culturală orientată spre emanciparea politică a națiunii.

În această ambianță deschisă dialogului cu Occidentul, în Transilvania, ideile Aufklärung-ului se impun în mediul cultural maghiar și săsesc potrivit coloraturii confesionale și propriilor priorități. Asimilarea raționalismului wolffian în principat contribuie substanțial la cristalizarea unui peisaj multicultural, în care iluminismul ca numitor comun colaborează la definirea spiritului identitar, ce se manifestă potrivit specificului etnic, confesional și cultural în orientări politice distincte. Caracteristică secolului luminilor în Transilvania a fost afirmarea românilor prin răscoala lui Horea și printr-un program ce reprezintă o mișcare națională elită.

Secolul al XVIII-lea în Țara Românească și în Moldova, în prelungirea umanismului românesc și preiluminismului, dezvoltă în instituțiile de cultură o viață intelectuală laică propulsată de reformismul fanariot. Adiacent, mișcarea religioasă paisiană promovează, asemenea intelectualilor ardeleni, valorile patristice subsumate reformării vieții religioase. Elita boierească orientată în conjunctura creată de confruntările dintre marile puteri competitive argumentează dreptul la recâștigarea independenței. Deopotrivă însă ideologia politică este penetrată de ideile revoluției democratice, care conferă iluminismului de inspirație franceză accente proprii unui profil european.

Secolul luminilor în țările române a deschis o nouă epocă sub raport politic care evidențiază în cadrul cheștiunii orientale o problemă românească, iar cultural - o integrare în sistemul de vase comunicante al culturii europene. Secolul luminilor este și unul al afirmării conștiinței naționale la nivel elitar vehiculată treptat de cultura iluministă în societate.

Noile regimuri politice: habsburgic și fanariot Structura instituțională. Opera de organizare a regimului habsburgic s-a exercitat paralel cu acțiunile militare și politice încă înainte de pacea de la Karlowitz. În 4 decembrie 1691 a fost acordată Transilvaniei Diploma leopoldină, care a reglementat pentru o sută cincizeci de ani viața constituțională a țării. Rezultat al examinării realităților principatului, diploma exprimă intenția unei integrări depline în monarhie, cu observarea situației internaționale care obliga la păstrarea unei aparențe de autonomie. Menținând separarea de Ungaria, diploma a constituit baza juridică a administrației austriice care subordonă instituțiile transilvăneni cu evidente tendințe absolutiste centralizatoare. Diploma garantează, într-un moment de incertitudine, ideea continuității principatului în persoana lui Apafi al II-lea, recunoscând „națiunile” politice și religiile recepte, privilegiile Stărilor, constituția, legile principatului, Approbatae et Compilatae, Tripartitul lui Werbőczy, cu excepția dreptului la rezistență. În esență se garanta supremația celor trei „națiuni” politice, a Stărilor privilegiate care aveau dreptul, dimpreună cu religiile recepte, să designeze pe cei care vor ocupa funcțiile în stat. Monarhul numește un comandant general german, ca reprezentant al său care trata cu autoritățile interne. Astfel, puterea militară a principatului era subordonată direct Consiliului aulic de război (Hofkriegsrat). Diplomei leopoldine i s-au asociat rezoluția lui Alvinczi (1693) și o diplomă referitoare la religie (1693) care deopotrivă au sporit drepturile împăratului, devenit de fapt suveranul incontestabil. Guberniul, instituția administrativă, organizată în 1693, a creat o reprezentanță la Viena care se constituia în Cancelaria aulică a Transilvaniei (1694). Aceasta va fi instituția supremă, condusă de un cancelar aulic și șase consilieri, îndeplinind atribuțiile unui adevărat guvern.

Alături de Guberniu funcționează Tezaurariatul, adaptat și el noilor cerințe centralizatoare, ajungând o instituție subordonată Camerei chezaro-crăiești și în afara influenței stărilor. Tezaurariatul aplică, prin funcționarii săi, politica economică a Imperiului în spiritul științei camerale prin dicasteriile sale, ce își exercită autoritatea în probleme economice. Sub raport juridic funcționa Tabula Regia in Magno Transilvaniae Principatu judiciară cu sediul la Târgu-Mureș. Justiția se exercita în două instanțe. În primă instanță funcționa Tabula continua a comitatelor, districtelor și scaunelor secuiești, a doua instanță era Forum Revizorium, care examina cauzele primului for.

Instituția militară cuprindea patru regimenter de cavalerie și două de infanterie ce staționau permanent în principat, fiind întreținute de țară.

Sub aspectul instituțiilor religioase funcționau confesiunile recepte de la sfârșitul secolului precedent, la care s-au asociat episcopatele greco-catolice de la Blaj și Oradea și un episcopat ortodox, din 1762, prin restaurarea ortodoxiei ca instituție. În secolul al XVIII-lea ființa și confesiunea iudaică cu instituții proprii.

Politica imperială în principatul Transilvaniei a adaptat vechile instituții obiectivelor sale centralizatoare, a organizat altele noi care, prin absolutismul practicat, au fost transformate în instrumente ale stăpânirii. Tendința integratoare a năzuit la estomparea autonomiilor locale și la crearea unor instituții care să contribuie la omogenizarea imperiului. Aceeași funcție a rezervat-o Bisericii Catolice, care era subordonată acelorași scopuri de realizare a unui echilibru favorabil

confesional după un secol de supremătie calvină. Astfel, se deschide un nou capitol în istoria Transilvaniei, cu consecințe asupra structurilor ecclaziastice și politice, care vor determina o modificare a echilibrului favorabil Reformei și Stării nobiliare, preponderent calvină.

Unirea rutenilor și românilor cu Biserica Romei. Unirea bisericii rutene și românești a fost o acțiune a Contrareformei, constituind o pagină de istorie europeană care se integrează atât intereselor de durată ale catolicismului, cât și politicii Habsburgilor. Catolicismul continuă ideea unirii bisericilor prefigurată de Conciliul de la Florența, pe care o prelungește prin unirea parțială de la Brest și prin aceea de la mijlocul secolului al XVII-lea (1646) în zona ruteană din Ungaria Superioară. Curtea imperială, pe măsură ce Reconquista progresă, încerca prin Contrareformă să modifice configurația confesională a Transilvaniei prin extinderea catolicismului. Unirea Bisericii Ortodoxe românești era prevăzută în memoriul cunoscut sub numele de *Einrichtungswerk*, redactat în 1686 de o comisie sub președinția lui Kollonich în care întărirea bisericii romane trebuia înfăptuită prin unirea „schismaticilor”. Memoriul episcopului de Györ venea în întâmpinarea politicii imperiale care vedea în catolicism un principal suport al statului ce avea o componentă religioasă eterogenă.

Numirea unui vicar apostolic în persoana lui Iosif de Camellis la Munkacevo (1689) a însemnat crearea unui avanpost al catolicismului în forma lui greco-catolică în Europa Centrală dinspre care Unirea urma să se difuzeze în principatul Transilvaniei. Părțile nord-vestice și în special Maramureșul devin un spațiu de confruntare între catolicism și ortodoxie, în condițiile în care principii calvini ai Transilvaniei susțin numirea unui episcop ortodox în 1690, tocmai când Iosif de Camellis a fost introdus la Munkacevo.

Acțiunea de convertire a românilor din principat avea deci un precedent în trecerea la Unire a clerului rutean din Ungaria Superioară (1646) și a unui număr de preoți români din zona Satu Mare (începând cu anul 1689). Înfăptuirea unirii în aria nordică a avut un suport hotărâtor în diploma din august 1692 care promitea avantaje de natură socială pentru cei ce se uneau.

Încercând să realizeze unirea religioasă a românilor monarhia de fapt aplică parțial, în condițiile principatului, planurile mai vaste ale Contrareformei în sud-est. Modalitățile de realizare sugerate de Propaganda Fide țineau seama de poziția constituțională și socială a ortodoxiei transilvăneni, astfel că încercările se fac de pe platforma Conciliului de la Florența și după modelul unirii de la Brest, fără alterarea ritului oriental. Potrivit instrucțiunilor Propagandei Fide, Imperiul acționează un întreg arsenal de modalități, din care nu au lipsit promisiunile de ordin social și nici cele naționale.

Tentativa de unire a românilor din principat aduce în prim plan ordinul iezuit, care va acționa aparent independent. În realitate, expansiunea catolicismului în Ungaria Superioară învederează implicarea Imperiului prin Diploma din 1692, cu influență desigur în Transilvania, nu însă directă, atâtă vreme cât provincia nu avea un statut internațional clarificat.

Acțiunea unionistă în Transilvania întâlnește o societate în care reticențele față de noua confesiune se împleteșc cu acceptarea ei, cu veleitățile de integrare a elitei românești ecclaziastice în sistemul politic. Protopopii cu deosebire erau tentați de avantajele ce li se ofereau prin Diploma din 1692, în condițiile în care Diploma leopoldină (1691) ignora Biserica Ortodoxă și dezideratele ei, perpetuând sistemul constituțional întemeiat pe cele trei „națiuni” și patru religii recepte. Clerul român era nemulțumit de presiunea calvină care a avut ca efect încercări de alterare a doctrinei și ritului, fără să aducă schimbări în statutul clerului român.

Pregătită de iezuiți, prima tentativă de unire din vremea mitropolitului Teofil (1697) a avut drept rezultat acceptarea celor patru puncte de la Florența și formularea revendicărilor clerului român. Acestea din urmă cuprind, indiferent de modalitatea în care faptele s-au petrecut în sinod, condiția acordării de privilegii, scutiri și imunități ale clerului latin preoților, dregătorilor bisericești, diaconilor și cantorilor. Dar ceea ce este și mai important este faptul că s-a solicitat pentru laicii uniți accesul la dregătorii, asemenea indivizilor din rândul „națiunilor” politice și religiilor recepte, dreptul la instruire a fiilor preoților în școlile latine. Sintetizând hotărârile sinodului, Declarația de unire, semnată de Teofil, reiterează cele patru puncte ale unirii de la Florența formulând trei

deziderate adresate împăratului, în care s-au esențializat postulatele românești: egalul tratament la nivelul religiilor recepte, dotarea bisericilor cu case parohiale și subordonarea față de episcop și nu de puterea politică. Aceste revendicări mărturiseau existența unei conștiințe a proprietății nevoi care de fapt contraveneau diplomei constituționale. Ca atare, chiar dacă sinodul a fost restrâns sau actele lui erau o creație parțială a iezuiților, revendicările de natură laică exprimau, cu claritate, deziderate ale românilor pe care numai reprezentanții lor le puteau formula.

Unirea hotărâtă în timpul lui Teofil a intrat, din motive neclarificate, în desuetudine, astfel că s-a ales un nou vîlădică în persoana lui Atanasie Anghel, având aprobarea superintendentului calvin. Sfîntul, potrivit tradiției, la București, mitropolitul va avea rolul de prim plan în perfectarea unirii cu Roma.

În urma unor succeseive demersuri, prin rezoluția imperială din 14 aprilie 1698, în fața ortodocșilor ce urmău să se unească stăteau privilegiile religiei catolice sau ale altora recepte. Pe temeiul Enciclicei cardinalului Kollonich din 2 iunie, se ignora însă posibilitatea de unire individuală cu alte religii recepte, fiind îngăduită numai aceea cu Biserica Română. Enciclica emisă de înaltul prelat, în calitate de primat al Ungariei și arhiepiscop de Strigoniu, împăternicit de Sfântul Scaun, condiționează acordarea privilegiilor clerului român și protecția instituțiilor laice și ecclaziastice, de acceptarea punctelor Conciliului de la Florența. Astfel, Diploma imperială din 1692, Rezoluția din 14 aprilie 1698 și Enciclica din 2 iunie același an constituie un triptic care explică convertirea clerului la unire. Prin acțiunea concertată a Contrareformei și a Imperiului, românilor li se oferea prin unire perspectiva emancipării în pofida opoziției Stărilor și a religiilor reformate. Stăurile vedeaau în unire o lezare a privilegiilor prin anularea obligațiilor servile ale preoțimii, ceea ce însemna o importantă pierdere materială pentru nobilime și un potențial pericol pentru sistemul constituțional. Pentru aceste rațiuni Stăurile, indiferent de apartenența religioasă, se opun cu înverșunare unirii, care încalcă, în opinia lor, prevederile Diplomei leopoldine, ce garanta sistemul constituțional al principatului.

În această atmosferă, Atanasie Anghel convoacă Sinodul, care se întrunește în 7 octombrie 1698, precedând întrunirea Dietei. Prin participarea episcopului, protopopilor, se declară unirea prin semnăturile a 38 protopopi ce reprezentau numai o parte din protopopiate. Chiar dacă procedurile au fost viciate de intervenții și presiuni, unirea se constituie ca realitate instituțională, dovdă că aceasta devine o referință în politica Guberniului și Stărilor transilvăneni.

Avându-și punctul de plecare în diplomele imperiale și în Enciclica lui Kollonich hotărârile Sinodului proclamă unirea cu Biserica Romei, cu condiția acordării privilegiilor preoțimii catolice, promise de Curtea imperială, și cu respectarea ritului răsăritean. „Însă întru acest chip ne unim și ne mărturisim a fi mădularele sânței catolicești biserici a Romei, cum pre noi și rămășițele noastre din obiceiul bisericii noastre a Răsăritului să nu ne clatine, ci toate ceremoniile, sărbătorile, posturile cum până acum aşa și de acum nainte să fim slobozi a le ținea după calendarul vechi și pre cinstițul vîlădicul nostru Atanasie nime pă'n moartea Sânției sale să n'aibă putere de a-l clăti din scaunul sănției sale.” Condițiile declarației de unire ale protopopilor și reiterarea acestora de către episcop au așezat temeiurile Bisericii Greco-catolice unite cu Roma. „Și aşa ne unim acești ce scrim mai sus cum toată legea noastră, slujba bisericii, liturghia să stea pre loc, iară de n-ar sta pre loc acele, nici aceste peceți să n'aibă nici o tărie asupra noastră și vîlădica nostru Atanasie să fie în scaun și nime să nu-l harbătăluiască.”

Unirea s-a hotărât într-un sinod cu participarea protopopilor, dar și a unui număr de preoți, dimpreună cu 2-3 fruntași din parohii. Ea nu a fost însă agreată de Stări, care se împotrivesc scutirii preoților români și în general acordării privilegiilor clerului latin. Opoziția a fost categorică din partea calvinilor, care erau dominanți în starea nobiliară. În aceste împrejurări Curtea, ezitantă din cauza respectivei opozitii, în momentul în care semnează pacea de la Karlowitz, în aceeași zi, în 16 februarie 1699, emite o diplomă în care, recunoscând unirea, le garantează celor uniți privilegiile și protecția oficială. Diploma leopoldină se referă direct la preoții români uniți cu Biserica Romei, pe care-i scutește de obligațiile servile, robote, garantându-le parohiile și bunurile acestora.

Conferirea diplomei a fost întâmpinată de rezistență Stărilor prin intervenții la curte sau a statusului catolic. S-au organizat anchete în comitate, efectuate de o comisie în fața căreia

credincioșii trebuiau să se pronunțe deschis, individual. Deși răspunsurile erau evazive, oscilante sau imprecise, preoțimea a urmat hotărârea vlădicului, astfel că episcopului Atanasie și bisericii sale li se deschideau calea unor tratative și formularea unor revendicări adresate Curții imperiale.

În aceste circumstanțe se convoacă sinodul din septembrie 1701, cu participarea protopopilor, juraților, preoților din fiecare sat și trei fruntași țărani. Sinodul a redactat un manifest prin care se face cunoscută declarația de unire cu Biserica Română potrivit decretului imperial și enciclicelor arhiepiscopului catolic, cu condiția acordării privilegiilor promise. Sinodul s-a constituit ca o reprezentanță a Bisericii românești Unite, ce încorporează o mare parte din Ardeal. Hotărârile exprimă însă și măsuri referitoare la disciplina ecclaziastică în spiritul Reformei catolice care va înrăuri viitoarea evoluție a Bisericii Unite în plan cultural și educativ.

Tratativele de la Viena, purtate de Atanasie în 1701, cu aprobarea unui sinod restrâns, ocupă un loc important în istoria unirii, dar și în aceea a românilor ardeleni. Protocolul recunoașterii Bisericii Unite și obținerea egalității juridice cu clerul de rit latin, protecția oficialităților provinciale, întemeierea de școli, scutirea clerului de obligații servile mărturisesc existența continuității, similitudini semnificative cu hotărârile primului Sinod de unire. De pe o atare platformă revendicativă se acordă românilor o nouă diplomă, A doua diplomă leopoldină a unirii (1701), ce conceptualizează principalele deziderate ale clerului român: acordarea privilegiilor, scutirilor și prerogativelor de care beneficiau, pe baza legilor, episcopiei, clerului și Bisericile Catolice de rit latin. Scutirea preoților de sarcinile publice, de dări, de vămi, de dijme, asemenea nobililor țării și garantarea integrării mirenilor uniți în statusul catolic însemna considerarea lor între stări, ca fii ai patriei.

Diploma cuprinde însă și prevederea care vizează introducerea unui teolog latin, un iezuit, ca auditor causarum generalium, care urma să superviseze actele episcopului și să asigure puritatea doctrinei. În spiritul Contrareformei și al Reformei catolice se prevedea măsuri împotriva influenței calvine, eliminarea catehismelor calvine, cenzurarea tipăriturilor, înființarea de școli la Alba Iulia, Hațeg și Făgăraș. Diploma impune o mărturisire de credință protopopilor și preoților, potrivit formulei tridentine, eliminarea din liturghie a pomenirii patriarhului de la Constantinopol și introducerea numelui papei în loc. Episcopul urma să reproducă catehismul catolic tipărit la Tirnavia, fiind obligat să supună cărțile reviziei teologului. În ce privește condiția preoților, aceștia urmău să fie examinați pentru a-și dovedi pregătirea.

Însemnatatea celei de a doua diplome leopoldine a unirii este că ea a sintetizat principalele revendicări formulate în sinoade și pe parcursul tratativelor. Ea a reluat în esență principiile tridentine ale Reformei catolice. Diploma reunește astfel deziderate românești, spiritul Contrareformei, interesele Imperiului și principiile Reformei catolice. Deși nerecunoscută, diploma reprezintă un succes al clerului superior greco-catolic, care reușește prin tratative să facă cunoscut un program al emancipării românilor în cadrul ecclaziastic. De fapt, prevederile diplomei au exprimat dezideratele formulate de Atanasie care, la rândul lor, au reflectat poziția clerului ardelean.

Această revendicativă a lui Atanasie a avut ca rezultat și consacratarea sa ca episcop, în care calitate a fost obligat să supună protopopii și preoții la prestarea mărturisirii de credință în termenii formulei tridentine. El a fost numit de Curtea imperială în 15 iulie ca episcop al națiunii române primind și titlul de consilier imperial. La 25 iunie a avut loc instalarea episcopului la Alba Iulia în prezența autorităților, a clerului și a mirenilor. Unirea a întâmpinat însă opozitia stărilor și a unor comunități românești din zonele sudice ale Transilvaniei ca Făgăraș, Brașov.

Înfăptuirea unirii în principat, în prelungirea acțiunilor din nord-vestul Transilvaniei a avut urmări în durata istoriei românilor din Ardeal și, în general, în spațiul românesc. Prin unire români au intrat într-o comunitate spirituală occidentală, fără ca să părăsească tradiția ortodoxă, exprimată în păstrarea ritului grec. Într-un Imperiu aflat în plină restructurare, români transilvăneni vin cu motivații proprii în întâmpinarea politicii Vienei, interesată în revigorarea culturală și organizarea Imperiului. Unirea s-a înfăptuit într-un cadru stimulativ pentru conceptualizarea dezideratelor proprii, într-un moment când se realizează o convergență între telurile Contrareformei și ale Imperiului, pe de o parte, și tendințele de emancipare ale românilor, pe de alta. De fapt, unificarea ecclaziastică a venit și în prelungirea programului de emancipare a clerului ortodox, conceput în

vremea lui Mihai Viteazul și perpetuat prin privilegiile acordate de principi Mitropoliei Ardealului în secolul al XVII-lea.

Deci unirea a fost și rezultatul unor factori interni, a elitei ecclaziastice, care voia să se emancipeze de sub apăsarea „națiunilor” politice și a calvinismului ce tindea la asimilarea elementului românesc. Ea a creat un cadru pentru afirmarea politică și culturală, contribuind la procesul de occidentalizare în spațiul românesc. Prin unire s-a manifestat, în contextul central european și catolic, conștiința de sine a românilor, în prelungirea unei evoluții care coboară în timp în Evul Mediu. Acum se cristalizează un tip de solidaritate care prevestește conștiința modernă de națiune. Efectele au fost însă și politice și culturale colaborând la afirmarea națiunii în secolul al XVIII-lea. Unirea și făuritorii ei au oferit embrionar programul emancipării politice, cuprins în actele Unirii și oglindit de Diploma a doua. Aceste deziderate au contravenit Diplomei constituționale (1691), ceea ce a dus la neaplicarea ei în punctele esențiale care prejudiciau interesele națiunilor politice.

Răscoala lui Francisc Rákóczi al II-lea. Regimul austriac, la scurtă vreme după instaurarea lui, a fost confruntat cu răscoala lui Francisc Rákóczi al II-lea (1703-1713), care, continuând lupta antihabsburgică, asociază, prin cuprinderea iobăgimii, un caracter social acțiunilor de eliberare. Rákóczi era un magnat ce deținea un imens domeniu, aparținând unei familii cu tradiție antihabsburgică, un spirit luminat, îmbibat de cultură franceză, profesând în materie religioasă o atitudine de toleranță.

Răscoala a fost determinată de nemulțumirea stărilor din Ungaria Superioară față de politica absolutistă a Habsburgilor care lăsa să se întrevadă tendința de micșorare a privilegiilor nobilimii, iar prin acțiunea de catolicizare leza interesele calvine. Francisc Rákóczi al II-lea reprezenta „partida națională” a Ungariei și nobilimii ardelene orientate și în perioada anteroară împotriva Habsburgilor. Profitând de cadrul favorabil creat de războiul de succesiune la tronul Spaniei, beneficiind de ajutorul Franței și al Poloniei, Rákóczi se angajează în marea confruntare începând cu anul 1703. Răscoala odată declanșată, Transilvania ajunge de fapt centrul luptei antihabsburgice, datorită nemulțumirilor stărilor, în marea lor majoritate protestante, reticențelor provocate de unirea bisericească și a unor cauze de ordin social. Deși extinderea răscoalei era evidentă și cu toate că stăpânirea habsburgică a fost denunțată în 1707, cu toate că Rákóczi a fost recunoscut de facto principie de către Franța, declinul devine tot mai evident. Caracterul tot mai clar antifeudal al manifestărilor îndepărtează nobilimea de insurecție, astfel că ea revine la ideea colaborării cu Habsburgii. Pacea de la Satu Mare din 1711 semnifică sfârșitul răscoalei și acceptarea noii stăpâniri.

Răscoala a avut un caracter „național”, exprimând opțiunile nobilimii, în mare parte protestantă, împotriva unei stăpâniri ce acționa în sensul Contrareformei. Acest caracter a fost dublat de cel social imprimat de participarea țărănimii care s-a asociat luptei din rațiuni proprii. Caracterul antihabsburgic, politic prin excelență, rezultă însă și din atitudinile lui Rákóczi care, deși catolic, din aceleași considerente antihabsburgice sprijină ortodoxia. Contrapunându-i lui Atanasie un episcop ortodox, pe Ioan Țirca, el manifestă o toleranță care avea însă rațiuni politice, alinierea la atitudinile Stărilor ostile emancipării prin catolicism a românilor.

Opera de consolidare a regimului evoluează însă paralel cu expansiunea austriacă. Războiul austro-turc din 1716-1718, pe urmele victoriilor lui Eugeniu de Savoia, se încheie prin pacea de la Passarowitz (1718). Imperiul anexează două provincii românești, Oltenia și Banatul, care lărgesc substanțial stăpânirea austriacă, asigurându-i stabilitatea în interiorul arcului carpatic. Chiar dacă Oltenia revine la Țara Românească după pacea de la Belgrad (1739), Principatul Transilvaniei și Banatul rămân integrate în Imperiu, deschizându-se experimentului reformist absolutist.

Regimul austriac și politica absolutistă. Liniștită pentru moment în interior și în avantaj sub aspectul echilibrului politic extern, Curtea vieneză trece decis la organizarea regimului. Aflat el însuși în curs de nouă structurare în condițiile afirmării sale politice ca putere dunăreană, Imperiul extinde cursul reformelor la noile teritorii încorporate. Politica economică și socială de organizare a statului prin apelul la științele camerale și mercantilism se continuă în timpul lui Iosif I (1705-1711)

și Carol al VI-lea (1711-1740). Încercările de reformă sunt stimulate de noua problematică, de stările provinciale atât de diferite sub raport etnic și religios, social și instituțional. Era necesară, în noile condiții de liniște, o concentrare în interior, spre particularismele locale, adânc înrădăcinate și în general ostile tentativelor de centralizare.

Atentă la problemele politice interne, Curtea imperială caută, în împrejurările în care era obligată să respecte, chiar formal autonomia, să păstreze un echilibru, să nu întărească o provincie în detrimentul alteia, să nu-i sporească puterea în raport cu instituția centrală. Imperiul a desfășurat un larg sistem de măsuri menite să întărească absolutismul, prin atragerea aristocrației la guvernarea provinciei sau încredințându-i funcții în aparatul central. Uzând de principiul divide et impera, Curtea stimulează animozitățile religioase și naționale în afirmare, pentru a le arbitra apoi în avantajul ei.

Reformismul habsburgic cunoaște în evoluția lui un proces de durată, cu intervenții variabile de la o epocă la alta. În primii ani după instaurarea regimului, politica lui Leopold I s-a orientat în Transilvania spre adaptarea și restructurarea instituțiilor existente și înființarea altora noi.

Prima fază a reformismului habsburgic este inițiată încă din vremea lui Leopold I care dezvoltă științele camerale și promovează mercantilismul pe temeiul principiilor enunțate de J. J. Becher, Wilhelm von Schröder și Philipp Wilhelm von Hörmick în *Österreich über alles* (1686). Sub Iosif I se continuă demersurile precedente, cristalizându-se tentative reformiste considerate preiosefine, în special în raportul cu Sfântul Scaun. Politica reformistă în Transilvania înregistrează un evident interes pentru organizarea și dotarea Bisericii Greco-catolice. Episcopia greco-catolică este transferată de la Alba Iulia la Făgăraș și apoi la Blaj, ultima localitate devenind, prin transferul de domenii și acordarea de subvenții, centrul religios și cultural al românilor uniți cu Biserica Română. Politica lui Carol al VI-lea a urmărit prin dotarea episcopiei, prin sporirea pietății și școlarizare, consolidarea unirii.

Reformismul practicat de Habsburgi creează un cadru pentru revendicările episcopatului român în timpul lui Inochentie Micu, care apelează la resursele științelor camerale în argumentarea tezelor sale. Reformele propriu-zise în provinciile nou achiziționate își au începuturile în Oltenia, încorporată Imperiului (1718) prin pacea de la Passarowitz. Această parte a Țării Românești a constituit creuzetul în care s-au experimentat măsurile reformatoare pe terenul raporturilor de proprietate, prin intervenția statului care încearcă o reglementare.

Ocuparea Olteniei de către Imperiu a determinat boierimea să-și formuleze dezideratele privitoare la guvernare. Memoriile boierimii afirmau ideea de autonomie și menținerea suveranității interne, limitarea autorității domnești și garantarea stăpânirilor ei fără amestecul puterii centrale și totodată păstrarea privilegiilor sale. Programul boieresc năzuia la menținerea neșirbită a structurii puterii politice și sociale întemeiate pe dependența personală a țărănimii. Curtea vienează voia, dimpotrivă, o integrare a provinciei în sistemul politic austriac, la nivelul unei provincii în care împăratul își aroga deplinătatea drepturilor. De aceea a supus Oltenia autorității unei instituții nou create, Comisia neoaquistica, compusă din reprezentanți ai Camerei aulice și Consiliului de război.

Consecventă politicii sale de integrare, Curtea instituie un directoriu, supus administrației centrale. Austriecii procedează la o restructurare generală începând cu o reformă fiscală, prin care au introdus o raționalitate în perceperea obligațiilor în propriul avantaj. Reforma care a lezat însă interesele boierimii a fost intervenția statului în relațiile dintre boierime și țărăname. Habsburgii urmăreau și aici, ca și în cazul Transilvaniei prin Dieta din 1714, o reglementare a raporturilor servile pentru a găsi noi izvoare pentru augmentarea capacității de plată a țării. Stăpânirea imperială în așteptarea efectelor măsurilor mercantiliste încearcă o revizuire a fiscalității prin scădere obligațiilor față de boieri. Autoritățile habsburgice intenționau să scoată din sfera dreptului privat relațiile dintre boieri și populația servilă.

Noua administrație procedează și la reforma sistemului judiciar tradițional care, la rândul ei, a îngustat atotputernicia boierimii. Reformismul austriac în Oltenia deschide un proces istoric de durată, solicitat de evoluția societății din Țara Românească și aplicat anterior în sfera financiară de Constantin Brâncoveanu. Inovația austriacă se plasează prioritar în viața socială, constituind un

model ce se va perpetua prin reformele lui Constantin Mavrocordat și pe un teren mai larg în Ungaria și Transilvania în epoca tereziană.

Politica absolutistă a Mariei Terezia. Epoca Mariei Terezia (1740-1780) deschide o nouă fază în istoria practicii reformiste la nivelul întregului Imperiu, cu repercușiuni în Transilvania, care înregistrează dificultățile și adversitățile ce ocupă începuturile domniei. Maria Terezia inaugurează o etapă în reformismul austriac în termeni absolutiliști printr-o practică dominată de pragmatism. Prin consilierii săi, mai cu seamă Haugwitz, concepe și realizează reforme fundamentale, acționând împotriva Stărilor în vederea redresării Monarhiei austriece. Reformele financiară, judiciară, separarea afacerilor administrative de justiție, reforma armatei vor colabora la organizarea statului modern.

Principala reformă care a avut o înrăurire decisivă în Transilvania a fost reforma socială prin care Curtea a intervenit în raporturile dintre nobilime și țărănește. Seria de intervenții imperiale se concretizează preliminar în Dieta din 1714 când, din rațiune de stat, se stabilește ca iobagii ereditari să slujească patru zile pe săptămână, jelerii trei zile. Măsurile dietale sunt însă nesocotite de nobilime care acceptă cu greu intervenția statului în raporturile de proprietate.

În aceste împrejurări curtea revine prin ordonanța din 25 februarie 1747, hotărând ca iobagii care lucrau cu palmele sau foloseau și vitele altora să presteze patru zile pe săptămână, iar cei care lucrau cu vitele proprii să presteze trei zile. Confruntată cu masivele emigrări, un adevărat „morbus transilvanicus”, care prejudiciau capacitatea fiscală a țării, într-o perioadă de intensă angajare a Imperiului în exterior, Curtea se decide să extindă reglementarea din Ungaria, din 1767, și în Transilvania. Hotărârea Curții este stimulată de memoriul generalului Hadic (1768) în care se arată că la originea fenomenului emigrării se află gravitatea serbiei. În 1769, ordonanța provizorie, Certa puncta, repetă datele celei anterioare, din 1747, amplificând dispozițiile de prestare, pe cele interesând mărimea pământului atribuit iobagilor și jelerilor. Alte dispoziții privesc monopolurile senioriale, regimul pășunii, pădurii. Admite în materie de judecată posibilitatea iobagului de a apela la comitat și chiar apelul la Tabla comitatului. În esență, ordonanța păstrează robota mult mai ridicată decât în Ungaria, iar pământul atribuit supusului era lăsat la bunul plac al stăpânului, ceea ce afirmă, cum a remarcat David Prodan, „proprietatea lui deplină asupra întregului pământ din cuprinsul moșiei sale.” Răspândirea textului prin tipărire a contribuit la întărirea conștiinței drepturilor proprii în mediul țărănesc. Făcută publică, problema urbarială deschide, la nivelul mulțimilor țărănești, un proces istoric care întărește convingerea în posibilitatea schimbării.

Încercările de reglementare nu au rezolvat însă problemele grave ale iobăgiei transilvănenă, dar au reușit parțial să fixeze obligațiile și să stăvilească mișcările țărănești. Iobăgia a implicat însă masiv populația românească, care constituia majoritatea absolută a locuitorilor. Magnații și nobilimea, în majoritate zdrobitoare maghiari, sunt cei care tind să împingă până la ultima limită sarcinile servile. În cadrul iobăgiei comune, chiar au și sarcini distințe, daturi specifice. Sarcinile lor sunt în genere mai grele, raportate la condițiile lor economice. Diferiți etnic de stăpânii lor, vorbind o altă limbă, românii reprezentau tradiții proprii și o credință considerată nereceptă.

Condiția populației românești a fost agravată de statutul politic neconstituțional, de faptul că nu era reprezentată în administrația locală sau centrală a principatului, fiind dezavantajată sub aspectul cultural și fără posibilități de a dezvolta o viață orășenească la nivelul celorlalte națiuni. Masivitatea iobăgiei în rândul populației românești a determinat interesul directivei reformiste, într-o vreme în care statul avea în vedere sporirea capacitații de plată a țărănimii. Reformismul este însă mai general, cuprinde întreaga sferă de activitate a statului, prelungindu-se în domeniul economic prin aplicarea mercantilismului, în domeniul juridic prin încercarea de separare a justiției de administrație, oferind țărănimii posibilități de apel împotriva stăpânului feudal.

Reformismul terezian vizează în afara preocupărilor sale și problemele culturii, învățământului și bisericii. După organizarea Consiliului de Stat (Staatsrat), acesta ia în dezbatere manifestările confesionale, starea unirii religioase, subrezită de mișcările anticatolice (Visarion Sarai și Sofronie). Astfel, în Transilvania, Imperiul anticipatează în mediul românesc politica de toleranță din vremea lui Iosif al II-lea. Catolică convinsă, prin hotărârile Consiliului de Stat, la

propunerea lui Bartenstein, Maria Terezia a restaurat din rațiuni de stat, prin edictul din 1759, ortodoxia, pentru a salva unirea religioasă. Noul episcop, controlat de Curte, satisfăcea însă și dezideratele populației ortodoxe, care se ridicase cu rară forță împotriva unirii. Chiar dacă în deceniul opt acțiunile Contrareformei vor cunoaște un ascendent în Transilvania prin catolicizări forțate, Biserica Ortodoxă a câștigat statut legal prin întemeierea episcopatului.

Curtea a decis la mijlocul secolului înființarea regimentelor de graniță, două regimete românești și două regimete secuiești de infanterie și unul de cavalerie, la care s-a adăugat în 1768 batalionul din Banat. Prin regimetele de graniță se servea nevoia de apărare a țării, se încerca stăvilirea emigrăției, dar se sporea în rândul românilor numărul oamenilor liberi. Destinate să fie un instrument al noii stăpâniri, regimetele au contribuit, în cazul românilor, la stimularea conștiinței de sine prin elita militară care se creează.

Reformismul terezian a avut consecințe de durată asupra evoluției viitoare a principatului. Absolutismul luminat, influențat de științele camerale și de iluminism, pragmatic prin excelență, a căutat să realizeze un echilibru între ideea de reformare a structurilor instituționale, juridico-constituționale, sociale, religioase și Stările principatului.

În același timp a sprijinit organizarea centrului școlar de la Blaj, îndeplinind astfel programul preconizat prin actele unirii și relansat prin dezideratele formulate de Inochentie Micu. Datorită politicii practicate la mijlocul secolului, Curtea s-a aliniat programului Reformei catolice. În timpul Mariei Terezia, prin politica școlară, în special prin *Ratio Educationis* (1777), paralel cu sporirea rețelei școlare rurale și instrucția preoțimii, se formează o elită intelectuală instruită în universități catolice, la Roma sau Viena, care va promova idei în avantajul emancipării naționale.

În ansamblu, reformismul terezian a căutat o cale de mijloc între absolutismul infiltrat de idei iluministe și întocmirile juridico-constituționale pe care se întemeia regimul de stări. În această etapă, în continuarea tentativelor anterioare, în Imperiu ideile devin instituții, ieșind din sfera teoreticului pentru a-și găsi aplicabilitate în crearea unor noi organisme de stat moderne. Spre sfârșitul domniei se cristalizează în imperiu preiosefinismul.

Practica unui despot luminat. În ultimii ani ai domniei Mariei Terezia se afirmă în scena politică austriacă personalitatea lui Iosif al II-lea. Pe la mijlocul deceniului opt, el controlează câteva departamente importante, astfel că anunță prin inițiativele sale un preiosefinism în care se pot descifra mai vechile sale propunerile. Din 1780, când își începe domnia, și până în 1790, printr-o serie de edicte, înfăptuiește o seamă de reforme, potrivit unui program schițat încă din 1765. Formată în ambianța ideilor secolului luminilor, practica lui reformistă a fost înrăurită de ideile Aufklärung-ului catolic, dar și de reformismul de tradiție austriacă care coboară în timp în vremea lui Iosif I. În formăția lui eclectică poate fi distinsă practica politică a lui Frederic al II-lea, influența științelor camerale și moștenirea lui Iosif I în legătură cu relațiile cu Curia papală. Prin seria reformelor el a continuat măsurile tereziene, dar a asociat reformelor pe care le-a practicat încă din epoca coregenței nota sa personală, alimentată de ideologia despotismului luminat. Reformele iosefine au năzuit să confere statului, prin centralism, unitatea care îi lipsea, prin acțiuni menite să fie aplicate pe tot întinsul imperiului.

Reformelete debutează printr-o ordonanță asupra presei (1781), scoțând cenzura de sub controlul bisericii, instituind o comisie destinată revizuirii cărților. Hotărât să centralizeze puterea, el înălătură dependența ordinelor călugărești față de autoritatea papală, desființează o seamă de mănăstiri, le secularizează bunurile. În general a întintit la un control asupra bisericii, pe care o subordonează statului. Emite Edictul de toleranță (1781) ce asigura liberul exercițiu religiilor necatolice, fără ca să prejudicieze însă primatul catolicismului.

Politica de centralizare a avut în vedere instituțiile statului: astfel, a unit Cancelaria aulică ungărești și transilvăneană, a reorganizat administrația provincială, a instituit un control asupra comitatelor prin funcționari numiți, lovind astfel în autonomia nobilimii, separând totodată administrația de justiție. În general a avut în vedere suprimarea autonomiilor locale, ale națiunilor politice, decretând concivilitatea locuitorilor de pe Pământul regesc, iar prin Norma Regia a

accentuat rolul învățământului elementar. Însă reforma care a influențat ordinea socială feudală a fost desființarea servituirii prin Patenta din 22 august 1785 ce suprimea dependența personală.

La sfârșitul domniei, în urma izbucnirii Revoluției franceze, nobilimea impune o restitutio in integrum care a însemnat anularea reformelor, cu excepția Patentei de desființare a iobăgiei.

Prin reformele efectuate împăratul nu a fost un revoluționar, cum s-a considerat uneori, ci un spirit pragmatic care a căutat să confere statului omogenitate, să-i asigure coeziunea internă și să centralizeze puterea ca mijloc de realizare. El a voit de fapt o adaptare a structurilor statului la nivelul țărilor avansate printr-un aggiornamento care să preîntâmpine convulsiunile sociale. Iosif al II-lea nu a fost nici un spirit antifeudal, dimpotrivă, a căutat să facă din nobilime o clasă utilă, perpetuându-i astfel destinul, subordonând-o prin desființarea autonomiei stărilor. În ceea ce privește acțiunile sale anticlericale, ele sunt îndreptate împotriva imixtiunii Curiei papale în imperiu, reprezentând o fațetă a absolutismului profesat, potrivit concepției sale etatiste. Reformismul iosefin a creat un cadru de manifestare pentru neprivilegiați și în general pentru națiunile împinse pe plan secund.

Iosefinismul și românii. Noul spirit iosefin se manifestă și în Transilvania încă din ultimii ani ai domniei Mariei Terezia, dar cunoaște o afirmare deplină o dată cu urcarea pe tron a lui Iosif al II-lea. Poate nici unul dintre observatorii străini nu a surprins aşa cum a făcut-o Iosif al II-lea (1780-1790) condiția locuitorilor români în Imperiu pe care se pregătea să-l conducă. Preocupat de reformarea și unificarea structurilor imperiale în deceniul anterior domniei, Iosif al II-lea, în calitatea lui de coregent, începe seria călătoriilor în Imperiu. Interesat să-și formeze o imagine reală asupra stărilor provinciale, prima călătorie în Transilvania, în 1773, îi prilejuiește reflecții semnificative. Românii sunt, potrivit constatărilor sale, „cei mai vechi și mai numeroși locuitori”, „chinuiți și încercați de nedreptați, la dispoziția nobilimii zi de zi și poate în fiecare ceas.” Transilvania prezenta inechități flagrante, covârșitoare în mediul românesc. Pentru aceste motive, seria reformelor îi vizează în măsura în care directiva oficială țintează la sporirea capacitatii productive a locuitorilor, români constituiind o problemă de prim ordin. Publicarea Edictului de toleranță (1781) în Transilvania a avut o semnificație particulară în raport cu constituția țării, stârnind opoziția națiunilor politice și religiilor recepte. Acestua, adaptat la condițiile provinciei, îi se asociază prevederile circularei din 1782 și a patentei din același an, din august, prin care se definește toleranța ca o ridicare a restricțiilor pentru necatolici. Efectele pentru Transilvania semnificau, aşa cum va dovedi și ordinul special din 1783, posibilitatea accesului la funcții a românilor ortodocși, a românilor în general.

Reformele stimulează însă și lupta comunităților românești de pe Pământul regal împotriva tendințelor sașilor de a-i considera pe români iobagi, determinând o vastă mișcare petiționară care cuprinde deopotrivă satele și orașele, mai ales negustorimea brașoveană. Desființând, prin reforma administrativă, autonomiile locale și decretând concivilitatea, reformele ofereau noi posibilități de afirmare românilor. Reforma sistemului educațional prin Norma Regia, cu toate derogările de la Ratio educationis, fixează și ea un nou cadru, în care se manifestă de acum inițiativele locale, românești, cu efecte în pregătirea unei generații intelectuale noi.

În general, în măsura în care reformează instituțiile provinciale și limitează puterea privilegiilor, politica iosefină creează posibilități de emancipare românilor. Parțial reformele coincidă cu revendicările programului politic românesc: egalitatea dintre națiuni, cetățenia, dreptul la funcții, la școală și meserii. Programul social, la rândul lui, și discuțiile în legătură cu aplicarea patentei de desființare a iobăgiei creează un climat favorabil emancipării sociale, spiritului revendicativ, pe măsură ce se adâncează opoziția dintre Imperiu și nobilime.

Iosefinismul, ca ideologie și practică politică, a oferit un cadru mai larg pentru afirmarea celor neprivilegiați, un contact mai direct cu efectele iluminismului. În relație cu ideologia nobiliară și tendințele ei politice, reformismul iosefin a făcut un pas substanțial înainte spre integrarea în lumea modernă. A creat însă, în primul rând, un climat favorabil schimbărilor, contribuind prin noul convoi semantic la structurarea unei noi mentalități. Răscoala lui Horea și mișcarea de emancipare națională vor reflecta, adiacent factorilor interni fundamentali, și neputința iosefinismului de a

soluționa problemele sociale și naționale ale românilor. În Transilvania reformele ating toate laturile societății, împăratul căutând să controleze viața politică și socială a principatului. Guvernează și aici prin decrete, ignoră Dieta și, în general, instituțiile care contraveneau politicii sale de centralizare. Reforma administrativă a lui Iosif al II-lea, de reîmpărțire a principatului în 10, apoi în 11 comitate, a lovit, din rațiune de stat, în autonomiile națiunilor privilegiate. Comitatele au fost reduse la simple circumscriptii administrative, subordonate statului.

Iosif al II-lea separă afacerile administrative de cele judiciare, căutând să scoată justiția de sub puterea forurilor locale, dar mai cu seamă să înlocuiască sau să controleze justiția feudală. Codificarea începută în timpul Mariei Terezia se continuă sub Iosif al II-lea, favorabil unei opinii legale reprezentată de Beccaria, Sonnenfels și Martini. El modernizează Codul criminal prin Allgemeines Gesetzbuch (1787), astfel că, împreună cu ameliorările Codului civil, se face un pas important înainte în organizarea societății. Dar mișcările reformatoare, decretarea concivilității au lovit mai cu seamă în autonomia orașelor săsești, lăsând să pătrundă în orașe și în bresle locuitori de altă naționalitate. În esență, acțiunea reformatoare a lui Iosif al II-lea a contribuit în mare măsură la disoluția sistemului națiunilor politice, oferind astfel posibilitatea de afirmare păturilor sociale nenobiliare. De aici a rezultat și rezistența nobilimii, a privilegiaților, ostili inovațiilor, convinși că noul cadru reformist stimulează revendicările românilor, sărbilor și tuturor celor asupriți. Pornite din cauze ce țineau de interesele Imperiului, reformele au determinat progresul social, antrenând forțe sociale noi împotriva feudalității pe care Imperiul o voia doar adaptată noilor sale exigențe economice. Regimul habsburgic s-a întemeiat în esență pe pactul încheiat de Imperiu cu clasele dominante. Contradicțiile dintre națiunile politice și Imperiu nu au modificat consensul oglindit de Diploma leopoldină cel puțin într-una din problemele cardinale, al nerecunoașterii românilor ca națiune politică. Refuzul constant de care s-au lovit revendicările românești e dovada funcționării pactului dintre nobilime și Imperiu de-a lungul secolului al XVIII-lea.

Practica iosefină a creat însă o generație intelectuală reformatoare în Transilvania, selectată din toate etniile, opusă spiritului aristocratic, recrutată din funcționari ai administrației locale, din profesori sau din rândul profesiunilor libere. În timpul lui Iosif al II-lea se conturează o elită românească în interiorul celor două biserici românești, care aderă la programul iosefin. Reformele iosefine au cultivat în mediul țărănesc ideea „bunului împărat”, opus nobilimii și demofil.

Izbucnirea Revoluției franceze și epoca restituțiilor au determinat criza iosefinismului și afirmarea postiosefinismului în domnia lui Leopold al II-lea (1790-1792), potrivit experimentului reformator italian.

Regimul fanariot în Moldova și Țara Românească. La începutul secolului al XVIII-lea, după defecțiunea lui Dimitrie Cantemir în Moldova, în 1711, și înlăturarea ultimului domn pământean, Ștefan Cantacuzino (1714-1716), în Țara Românească, Imperiul otoman hotărăște introducerea unui nou regim politic. Timp de mai bine de o sută de ani cele două țări române sunt guvernate de prinți recrutiți în mare parte din influentele familii constantinopolitane fanariote.

Asociații la conducerea Imperiului otoman, fanariotii devin instrumentele prin care puterea suzerană controlează Țara Românească și Moldova, fără ca, formal, să fie abolită autonomia lor internă. Decizia Porții se întemeia pe mai vechea tradiție a funcționării „pactului” turco-fanariot, consolidat în noile împrejurări politice prin atribuirea unui rol important celor mai active și mai influente elemente care și-au legat destinul de Imperiul sultanilor.

Prezenți în cele două provincii românești încă din perioada experiențelor prefanariote, grecii fanarioți ocupă acum, la începutul secolului al XVIII-lea, un loc important în conducerea Imperiului și în administrarea directă a principatelor. Fanariotismul nu a fost un fenomen particular, exclusiv legat de Principatele dunărene, el a avut un caracter mai general, care se manifestă, potrivit cu statutul juridic al țărilor intrate sub stăpânirea otomană, fie la nivelul conducerii politice și parțial ecclaziastice, ca în țările române, fie în ierarhia bisericii, în sudul Dunării.

Soluția fanariotă a fost determinată de noua configurație politică din spațiul Europei Centrale și Sud-Estice, unde recesiunea otomană antrenase mișcarea de eliberare, prin încercările pe care le fac țările române de a ieși, cu ajutorul marilor puteri creștine, din sistemul otoman. Alianța lui

Cantemir cu Rusia și participarea sa la războiul antiotoman, aderarea muntenegrenilor, precum și alăturarea lui Toma Cantacuzino, un colaborator apropiat al lui Constantin Brâncoveanu, acțiunii antiotomane, erau argumente convingătoare în sprijinul opțiunii fanariote. Mai mult, perspectivele economice, în noile condiții ale declinului otoman, se arătau și ele sumbre, astfel că și acestea contribuie la aplicarea soluției fanariote. Mai grave erau implicațiile politice ale vecinătății ruse și austriecă la Dunăre, având în vedere politica Rusiei clar manifestată la 1711, de a stimula, în propriul avantaj, în numele ortodoxiei comune, lupta de eliberare în Balcani.

Introducerea regimului fanariot în Moldova și Țara Românească a fost replica Porții la situația internațională ivită la sfârșitul secolului al XVII-lea prin înlăturarea Imperiului otoman din Europa Centrală. Încorporarea Transilvaniei Imperiului austriac și recunoașterea acesteia prin pacea de la Karlowitz (1699), a făcut din Principatele avanposturile sale cele mai amenințante. Astfel, în condițiile create de pacea de la Karlowitz, care a menținut Moldova și Țara Românească sub suzeranitate otomană, Imperiul sultanilor decide introducerea unui nou regim politic. În 1711 în Moldova și în 1716 în Țara Românească, Nicolae Mavrocordat, (1711-1715; 1716-1730), domn și în perioada anterioră, a fost chemat să inaugureze noua epocă fanariotă. Ceea ce s-a schimbat acum nu a fost o domnie cu alta, ci regimul politic care, aducând modificări statutului juridic al țărilor române, exprima consecințele dominației străine în noua perioadă și fenomenele noi apărute în societatea europeană.

Modificările intervenite afectează instituțiile fundamentale, domnia, cele adiacente ei, sfatul domnesc, în general sistemul administrativ-politic. Domnii sunt numiți direct de Poartă, din rândul familiilor influente, Mavrocordat, Ipsilanti, dar și dintre români, fără asentimentul țării, prin derogări de la formulele procedurale tradiționale de alegere. Perioadele de domnie sunt scurte, cu unele excepții, domnii fiind degradați la nivelul unor funcționari ai Porții, schimbăți dintr-o țară în alta. Lipsiți de inițiativă în politica externă, ei ajung executorii fideli ai însărcinărilor otomane în raport cu marile puteri. Acest statut antrenează și declinul puterii militare care se reduce la o gardă domnească chemată să asigure ordinea internă. Înconjurați de clientela fanariotă, se întemeiază pe ea, dar și pe acordul boierimii autohtone care colaborează cu domnia în schimbul garantării statutului ei de Stare.

Limitările puterii centrale și presiunea otomană, deși deosebit de grave, nu anulează autonomia țărilor. Amestecul în viața internă a celor două țări este însă vizibil, Poarta interferându-se cu poruncile sale în conducerea efectivă, estompând atributile domnești sau inițiativă măsuri de organizare social-politică. Din a doua jumătate a secolului patrund în țările române un val de elemente grecești din afara Fanarului, oameni de afaceri care ajung adevărați „miniștri” și duc la extrem fiscalitatea. Aceștora li se datorează seria de răzvrătiri ale Stărilor autohtone care apără tradiția și așezămintele moștenite (Gh. I. Brătianu), însotite de mișcări populare. Este vorba de o reacțiune populară cu accente xenofobe „împotriva amestecului străin în cărmuirea țării. Aceste răzvrătiri nu sunt îndreptate împotriva domnilor numiți de Poartă, ci mai cu seamă împotriva acestor venetici, spoliatori, care încălcău întocmirile țării.” Imperiul otoman nu a dislocat însă structurile tradiționale politico-administrative, sistemul proprietății feudale, deși le-a controlat și subordonat intereselor sale. Așa se explică diferențele între regimul fanariot și cel din pașalâcuri, faptul că în principatele dominația otomană se exercită indirect prin structurile instituționale locale, în al doilea caz direct.

Gravitatea regimului fanariot a rezultat însă din exploatarea excesivă și sistematică a avuțiilor principatelor dunărene de către Imperiul otoman în declin, care nu mai beneficia de resursele rezultate din cuceriri. Incapabil să-și satisfacă nevoile prin organizarea eficientă a propriei economii, Imperiul, subminat de criza sistemului timarului, conferă semnificație economică obligațiilor tradiționale, haraciul, peșcheșurile, la care se adaugă cumpărarea domniilor.

Însemnatatea politică a țărilor române pentru Imperiu și valoarea lor economică a determinat elaborarea unui program de reforme cu o dublă finalitate, consolidarea puterii centrale în raport cu boierimea și sporirea capacitatei economice a contribuabilului.

Aplicarea reformelor a fost stânjenită de fluctuațiile dominației otomane, de intervenția turcilor, care nu îngăduiau o necesară continuitate și, nu în ultimul rând, de ostilitatea boierimii.

Agravarea decadenței otomane și seria războaielor rus-o-austro-turce au adus în scena istorică noile soluții politice antifanariote ale mișcării de emancipare națională.

Viața politică în vremea fanarioșilor. Noul regim politic a fost inaugurat deopotrivă în Moldova (1711) și Țara Românească (1716) de Nicolae Mavrocordat, fiul lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, negociatorul păcii de la Karlowitz. Personalitate ce se distinge printr-o aleasă cultură, cu preocupări pentru principiile de guvernare, după o primă domnie (1710) care a nemulțumit boierimea, din a doua domnie optează pentru o colaborare cu Stările, soluție care s-a dovedit utilă păstrării unui echilibru interior. Cronicile moldovene, prin tonalitatea adoptată, surprind sensul noului regim, dezvăluind sentimente antifanariote ce se vor exprima în orientarea politică spre austrieci și ruși.

În practica politică internă se remarcă, încă din timpul celui dintâi domn fanariot, tendința de a supune controlului boierimii problemele financiare, ceea ce semnifică recunoașterea unui atribut al Stărilor. Practica consultării Stărilor prin instituțiile reprezentative s-a manifestat ca o constantă în secolul fanariot, mai cu seamă în vremea Mavrocordașilor când Adunările de Stări erau chemate să legitimeze politica de reforme. Dacă în Moldova în Adunarea Stărilor erau mai larg reprezentate diferențele categorii boierești, în Țara Românească se observă o limitare a participanților la marea boierime ce va constitui protipendada. Este de remarcat că fanarioșii primei jumătăți a secolului, deși numiți direct de Poartă, vor apela constant la colaborarea cu Stările.

Istoria politică din prima jumătate a secolului stă sub semnul consolidării regimului, care manifestă tendința de integrare în viața socială și politică locală. Cu toate acestea, opoziția Stărilor se transformă adeseori în reacții evidente împotriva noului regim, care se vor repeta cu prilejul războaielor rus-o-austro-turce.

În istoria secolului fanariot războiul rus-o-turc a provocat o întreținere a regimului și în consecință o substituire a administrației fanariote cu una rusească. Războiul dintre anii 1768-1774 a deschis la nivel internațional, prin seria de reglementări, o „problemă românească”, ca o componentă a „Chestiunii orientale.” În acest context s-a revendicat de către boierime, prin memorii și delegații, abolirea suzeranității otomane și înlocuirea ei cu cea rusă. Revendicările boierimii prezintă diferențiat, de la o țară la alta, formula de guvernare, care evoluează de la integrarea în Imperiu la o suzeranitate cu păstrarea autonomiei locale. Spre finalul războiului, atunci când soluțiile preconizate se dovedesc improbabile, boierimea ambelor țări se resemnează la păstrarea autonomiei și la stăvilirea opresiunii turcești. În memoriile prezentate la Congresul de la Focșani (1772) boierimea argumentează revendicările prin invocarea înțelegerilor țărilor române cu Poarta în perioada medievală, așa-zisele „capitulații”, plăsmuirii istorice care însă încorporau o realitate istorică, existentă în trecut, a ahd-name-urilor.

Apelul la dreptul istoric era menit să argumenteze înlocuirea regimului fanariot care încălca, prin acordul Porții, privilegiile țărilor. Aceste memorii, prin conținutul lor, mărturisesc o atitudine națională la boierime și cler, care se manifestă pe această cale la nivel internațional, o tendință care va constitui punctul de plecare al programului revendicativ de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Prin tratatul de la Kuciuk-Kainargi (1774) s-a reconfirmat autonomia Principatelor în cadrul Imperiului otoman și în aceeași vreme s-a deschis o nouă etapă în procesul de emancipare de sub stăpânirea turco-fanariotă. Restaurarea regimului fanariot ce a urmat păcii a fost rezultatul raporturilor politice internaționale, o fațetă a „Chestiunii orientale” care nu îngăduia suprimarea suzeranității otomane și substituirea ei cu a Rusiei.

Istoria politică a regimului fanariot înregistrează și importante pierderi teritoriale. În 1713 Poarta transformă Hotinul în raia, iar în urma păcii de la Passarowitz (1718) Țara Românească pierde Oltenia, intrată sub stăpânire austriacă. În 1775 imperialii anexează și partea de nord a Moldovei. După pacea de la Kuciuk-Kainargi (1774), care a marcat și mai insistent declinul otoman și ascensiunea Rusiei în Europa Răsăriteană și Sud-Eestică, regimul fanariot prezintă evidente fenomene de dezagregare. Confruntat cu intensitatea crizei otomane, sistemul fanariot, deși funcționează, dă semne de oboseală cu toate că încearcă să continue politica de reorganizare prin Alexandru Ipsilanti în Țara Românească (1774-1782). În această perioadă încălcările Porții și

excesele exploatarii otomane, exercitate printr-un nou val de greci din sfera Fanarului, împiedică politica reformatoare și stabilitatea la care râvnise regimul. Viața politică se află tot mai mult dominată de confruntările politice și militare dintre marile puteri.

Ascensiunea Rusiei a constrâns Imperiul otoman să țină seama de revendicările opozиiei naționale care solicita un nou statut juridic al raporturilor româno-otomane. Evoluția ultimelor decenii lasă să se întrevadă, prin manifestările politice interne antiotomane, alături de defecțiunile unor domni care trec de partea adversarilor Porții, prăbușirea regimului fanariot. Evenimentele militare provocate de izbucnirea conflictului rusoaustro-turc (1787-1792) transformă din nou teritoriul țărilor române în teren de confruntare, aducând ocupația austriacă în Țara Românească și parțial în Moldova.

Criza Oceakovului, declanșată de expansiunea Rusiei pe seama Imperiului otoman, convinge marile puteri și în special Anglia despre necesitatea menținerii statu quo-ului în zona sud-estului european. Deși pacea de la Şiștov cu Austria (1791) și cea de la Iași (1792) cu Rusia, încheiate în condițiile evenimentelor petrecute în Apus, insurecția din Țările de Jos și manifestările Revoluției franceze, nu modifică statutul țărilor române, în istoria Sud-Estului se deschide un nou capitol. Intensificarea acțiunii marilor puteri în zona țărilor române stimulează orientările antiotomane în vremea lui Constantin Ipsilanti (1799-1801) și Alexandru Moruzi (1802-1807), în legătură cu Rusia și în cadrul mai larg al procesului revoluționar balcanic. Izbucnirea unui nou război între Rusia și Imperiul otoman (1806-1812) oferă prilejul ocupării Principatelor în 1806 de către Rusia și participării voluntarilor români la lupta antiotomană. Încheierea păcii de la București (1812) a însemnat însă și pierderea teritoriului dintre Prut și Nistru pe seama Rusiei și, totodată, pentru un timp, supraviețuirea regimului fanariot.

Ultimele domnii fanariote mărturisesc semnele tot mai evidente ale dezagregării, manifestate în criza de autoritate a puterii centrale, care nu mai poate stăvili nemulțumirea generală și drumul spre revoluție. În această perioadă, firmanele otomane încorporau o bună parte din revendicările Stărilor, ceea ce mărturisește un evident progres și față de trecut și deopotrivă încercarea Imperiului otoman în noul cadru creat de Revoluția franceză de a prelungi existența regimului prin satisfacerea unor revendicări. În această fază însă se exercită și influența ideilor revoluției democratice asupra climatului politic românesc în care se va prefigura programul revoluției secolului al XIX-lea.

Reformele fanariote. Politica reformistă a regimului a debutat în vremea primului domn fanariot, Nicolae Mavrocordat, un remarcabil om de cultură, atent la problematica timpului său. El întocmește pentru fiul său, Constantin Mavrocordat, un adevărat program în care se schițează viitoare principii călăuzitoare pentru o guvernare luminată. Practica reformistă fanariotă se manifestă într-o etapă preliminară prin încercările de stabilizare a masei rurale în vederea funcționării sistemului fiscal. Aplicarea reformelor cunoaște însă o epocă de maximă intensitate în timpul domniei lui Constantin Mavrocordat, cu deosebire după pacea de la Belgrad (1739), care readuce Oltenia în hotarele Țării Românești.

Reintegrarea Olteniei, unde austriecii, prin reformele înfăptuite, interveniseră în raporturile dintre boieri și țărani, pune în fața regimului fanariot alternativa continuării procesului reformator sau a revenirii la vechea situație.

Opțiunea fanariotă se fixează în sensul continuării procesului, reformele fiind condiția sine qua non a consolidării regimului, în condițiile unei mobilități rurale excesive, care crea impiderne funcționării în bune condiții a sistemului fiscal. S-a asociat totodată și necesitatea de uniformizare a structurilor țării după reintegrarea Olteniei și în urma acordului Porții, interesată și ea în funcționarea regimului. Constantin Mavrocordat (1730-1769), care a domnit alternativ în Moldova și Țara Românească, a început, având și aprobarea Porții, aplicarea programului de reorganizare a instituțiilor fiscale, administrative și judiciare în spiritul ideii de raționalizare a statului. Formulate în germene în marele hrisov din 1741, reformele, aplicate succesiv în cele două țări, au avut în vedere realizarea unei monarhii moderate prin puteri intermediare și corpuși constituite în cadrul adunărilor de Stări, ceea ce mărturisește o apropiere nu de despotismul luminat, cât de absolutismul luminat care a colaborat cu Stările. Traducerea în viață a principiului director se

împlinește prin măsuri care cuprind toate sectoarele structurii social-politice. Reorganizarea vizează sistemul fiscal în sensul asigurării stabilității masei țărănești și sporirea competenței statului în reglementarea raporturilor de proprietate. Măsurile adiacente administrative și judiciare erau menite să întărească controlul statului în vederea înfăptuirii unei duble finalități, politică și economică. Începând cu reformele lui Constantin Mavrocordat, prin abolirea șerbiei în 1746 în Țara Românească și condamnarea tendonței boierilor în Moldova, în 1749, de a-i reduce pe șerbi la condiția de robi, prin fixarea corvezilor, se pune capăt servajului în țările române. Reglementarea de către puterea centrală a raporturilor dintre stăpânii de pământ și țărani a încercat menținerea unui echilibru prin restrângerea autorității și privilegiilor boierești, garantându-se astfel eficiența politiciei fiscale. Reformele sociale din țările române au prefigurat alte inițiative similare din Europa Centrală și Răsăriteană.

Programul reformelor, cu toate derogările și încalcările Porții, și-a dovedit viabilitatea în a doua jumătate a secolului, fiind reluat de principii fanarioți în ultima treime a secolului și la începutul celui următor. Alexandru Ipsilanti (1774-1782, 1796-1797) a făcut un nou efort de reorganizare, reintroducând termene fixe de plată la perceperea birului, fapt ce a contribuit la prosperitatea țării. Încercarea de separare a justiției de administrație, crearea de noi instanțe judecătoarești și opera de codificare au semnificat un evident progres pe calea modernizării statului. Mai mult, datorită reformelor aplicate succesiv de Constantin Mavrocordat într-o țară sau alta, s-a stabilit o unitate între cele două principate, exprimată și prin alăturarea celor două steme pe scutul domnitorului. Reformele care au vizat reorganizarea administrației, justiției și bisericii, difuzarea culturii și mai cu seamă hotărârile în problema agrară s-au situat în sensul tendonțelor reformatoare ale epocii, care și-au propus un aggiornamento al societății feudale, în perspectiva evoluției viitoare, colaborarea cu puterile intermediare reprezentative a premers aşezămintele României moderne (Gh. I. Brățianu).

Plasându-se în sensul evoluției societății secolului, programul de reforme a situat țările noastre la nivelul unui proces istoric de inspirație modernă. Regimul fanariot, în condițiile crizei otomane, a războaielor rusu-austro-turce, a continuei agravări a exploatarii economice, generează nemulțumiri și, treptat, contribuie la cristalizarea unui program de emancipare națională întemeiat pe forțele politice proprii și pe concursul marilor puteri. Astfel, în împrejurările declinului otoman, consacrat de clauzele păcii de la Kuciuk-Kainargi (1774), în țările române se conturează o nouă alternativă, care va propune reorganizarea statului în termenii ideilor revoluției democratice. Prin reformele practicate de fanarioți s-a îndeplinit un proces de unificare treptată a condițiilor politice și sociale din Principate care pregătesc unificarea pe care o va aduce secolul următor.

Intrarea „problemei orientale” într-o fază acută, după izbucnirea Revoluției franceze, propulsează în prim plan problema reglementării raporturilor cu Poarta, lupta pentru modificarea statutului politic internațional al țărilor române.

Sub semnul naționalului. Inochentie Micu: confesiune și națiune. Secolul al XVIII-lea reprezintă în istoria românilor momentul de început al mișcării de emancipare politică, saltul la acțiunea programatică desfășurată în numele națiunii. Elementul nou, definiitoriu, îl aduce intrarea în scenă politică a românilor din Transilvania. Prezentă și în secolul precedent, la nivelul funcționării privilegiilor acordate de principi Bisericii Ortodoxe, problema românească câștigă în secolul al XVIII-lea o amploare fără precedent datorită, inițial, confesiunii greco-catolice.

Unirea religioasă, în prelungirea unirilor parțiale inaugurate la Brest, în politica Habsburgilor a avut rostul să stabilească un echilibru favorabil domniașiei proprii, înlesnind de la început cristalizarea unor deziderate politice ale românilor. Restaurarea catolicismului și organizarea noii episcopiei greco-catolice, precum și precizarea statutului ei prin diplomele imperiale conferite de Leopold I și Carol al VI-lea creează un cadru de manifestare pentru acțiunea politică românească. Cel care dă însă consistență și o nouă funcționalitate instituției este Inochentie Micu, episcopul românilor uniți din Transilvania (numit de împărat în 25 februarie 1729), dar în primul rând un om politic, dotat cu capacitatea de înțelegere a noilor probleme ivite. Instalat în 23 septembrie 1732,

deține și titlul de baron și un loc în Dieta Transilvaniei, calități necesare acțiunii publice în care se integrează.

Conștient de însemnatatea celei de a doua diplome leopoldine (1701), el o invocă de la început, tentat de posibilitatea integrării românilor între Stări ca națiune aparte. El caută să consolideze economic ierarhia, să emancipeze de servituile iobăgești, pentru a ridica la nivelul preotimii religiilor recepte. Permanent însă dublează revendicările de ordin eclesiastic cu cele naționale, cerând reprezentarea națiunii în viața publică, în Guberniu, în Dietă, un loc de consilier în Guberniu, în instituțiile centrale juridice, în comitate, la toate nivelurile ierarhiei administrative. Petițiile pe care le îndreaptă spre forurile centrale, spre Curtea imperială sau spre cele provinciale, incriminează regimul Aprobatorilor și Compilatelor, cerând anularea legilor discriminatorii, pentru români. Întemeindu-se pe punctele celei de-a doua diplome leopoldine, în consonanță cu tentativele imperiale de reformă a învățământului și în spiritul Reformei catolice, solicită și înfăptuirea programului școlar promis românilor. Insistențele lui Inochentie pe tărâm cultural sunt indicile aderării la principiile tridentine prezente în actele unirii și ale receptivității societății românești față de ideile preiluministe.

Concordanța cu ideile veacului poate fi remarcată în ecurile cameralismului, care se traduc în accentuarea superiorității demografice, prin raportări la sarcinile prestate de națiunea română. Reperele argumentării lui Inochentie se fixează la dreptul natural, în temeiul căruia el caută să stabilească o concordanță între obligații și beneficii. Treptat, revendicările cuprind națiunea la toate nivelurile sociale, cu deosebire problemele țărănimii libere de drept, de pe Pământul regesc, asaltată de patriciatul săesc, dar și ale țărănimii dependente, pentru care cere o reducere a robotelor în spiritul reglementărilor anterioare, insistând și pentru admiterea meseriașilor români în bresle. Argumentele invocate ce cuprind încă din 1735 și pe cele istorice, vechimea locuitorilor români în țară și continuitatea lor din vremea colonizării romane. „Prioritatea, romanitatea, continuitatea poporului român pe pământul său se transformă și ele, de aici înainte, datorită lui Inochentie din rațiuni istorice (cum fuseseră formulate și mai devreme) în mijloace de luptă politică puse în slujba promovării emancipării naționale” (Fr. Pall).

Inochentie Micu articulează astfel programul politic al națiunii pe care îl orientează, sprijinit pe diplomele Unirii, spre obținerea unui statut politic și social al românilor din Transilvania. Obiectivele propuse vizează însă de pe acum integrarea lor în sistemul constituțional, punând astfel în discuție însuși sistemul politic al principatului. Aceasta a fost și motivul reacției violente a Stărilor față de programul revendicativ.

Prima etapă a acțiunii politice românești se încheie însă și cu rezultate notabile, consolidarea episcopiei, organizarea reședinței la Blaj (1737), obținerea diplomelor imperiale de dotare a episcopiei, care conferă cadrul legal de funcționare a viitoarelor instituții de educație. Pe un alt plan, cristalizarea programului și evoluția de la confesional la național acordă acțiunii politice, prin concepții vehiculate, o bază socială mai largă pe drumul deschis de episcopul devenit om politic.

Noile împrejurări politice care au confruntat epoca tereziană deschid o nouă etapă în acțiunea politică românească. Amplarea revendicărilor românești sporește în raport cu frământările politice din Imperiu, cu dificultățile noii domnii. Intuind noul curs al evenimentelor, Inochentie Micu acționează direct la Curte printr-un întins memoriu intitulat *Supplex Libellus*, prevăzut cu anexe multiple, un adeverat dosar al problemei românești, încrezător în valoarea argumentelor oferite de privilegii și diplome, cuprinse într-o prezentare barocă, el oferă o imagine cuprinzătoare a stării națiunii, cu referiri la vechimea ei istorică, dar în special înfățișând condiția socială și politică a românilor. Invocă și acum diplomele imperiale, stările de drept pe care le contrapune abuzurilor și încălcărilor, opresiunii și îngădirilor de ordin economic și intelectual.

Nimeni până la această dată în Transilvania nu a oglindit mai exact și mai pe larg dimensiunile reale ale problemei românești, însemnatatea ei istorică și valoarea potențialului pe care îl reprezinta. Pe aceste temeuri așeză revendicarea politică fundamentală, cerând ca români să intre în rândul națiunilor recepte, să constituie o „Stare” (statum constituere) și să fie integrați în constituție. Reactualizând cereri mai vechi, le grupează în jurul problemei centrale, accentuând în spiritul meliorismului secolului iraționalitatea serbiei, incriminată ca robie, ignoranță generată de

condiția servilă, oferind totodată un rol în stat omului învățat. Apelând la diplome, la istoria trecutului, dar mai cu seamă la prezent, la analogii din sistemul constituțional polonez, el cere declararea națiunii române ca a patra națiune receptoră, reprezentarea ei în regimul de Stări, în instituțiile provinciale, la nivelul celorlalte națiuni.

Semnat în numele clerului națiunii române unite, memoriul adresat Curții dă expresie de fapt programului românesc. Inochentie Micu asociază însă și alte revendicări, în condițiile dificultăților războiului de succesiune, dreptul de reprezentare a laicilor, sinod general, promite soldați pentru Imperiu, regimente românești, agitând însă și problemele urbariale. Obținând instituirea unei comisii aulice pentru examinarea cererilor, el dovedește ampoarea problemei românești. Rescriptul imperial (1743), deși schițează vagi tendințe de ameliorare, este hotărât împotriva cererii fundamentale, pentru a nu prejudicia sistemul celor trei națiuni și patru religii recepte. El confirmă Diploma leopoldină, dar conține unele prevederi pentru clerul unit. Discutarea rescriptului în Dietă reprezintă de fapt o respingere a postulatelor românești chiar la nivelul recomandărilor Curții, întrucât drepturile prevăzute pentru uniți urmau să se aplique numai celor care se bucurau de prerogative ecclaziastice și nobiliare. Respingeră este totală și în privința asimilării religiei unite cu cea catolică. Replica Dietei (întrunită la Sibiu) adresată Curții și discuțiile purtate mărturisesc poziția ei anacronică și atitudinea nobiliară a națiunilor politice. Maria Terezia sănătionează la 7 august 1744 articolele de lege VI și VII care îi priveau și pe români; astfel Curtea, interesată de concordia cu nobilimea, își însușește punctul ei de vedere restrictiv. Presate de acțiunea revendicativă română, națiunile privilegiate fixează conduită istoriografiei partizane care, în a doua jumătate a veacului, contestă vechimea și continuitatea românilor. În această împrejurare se declanșează o mișcare anticatolică, îndreptată împotriva unirii, incitată de un călugăr sârb, Visarion, care face progrese în sudul Transilvaniei, amenințând să se transforme într-o mișcare populară.

În 1744 Inochentie Micu convoacă Sinodul general (25 iunie), cu o reprezentare non-confesională, prin prezența laicilor alături de ecclaziști, a țărănimii, prin care se prefigurează o adunare a românilor. Inochentie expune cu acest prilej situația creată de refuzul acceptării revendicărilor în favoarea națiunii și cere încuviințarea pentru continuarea demersurilor la Viena, unde fusese convocat. Aici, potrivit informațiilor, Sinodul a condiționat unirea de satisfacerea revendicărilor naționale. Faptul a determinat reacția Curții, care, confruntată cu opozitia națiunilor privilegiate, îl anchetează și exercită presiuni asupra lui. La Viena episcopul va redacta un nou memoriu, în care solicită aplicarea punctului 3 din a doua Diplomă a Unirii, invocând dorința clerului și a poporului. El cere o mai largă reprezentare a clerului în Dietă și un post de consilier în Guberniu. Ostilitatea forurilor imperiale îl determină la sfârșitul anului 1744 să ia drumul exilului la Roma.

Plecarea la Roma deschide ultima etapă a acțiunii lui politice, prin implicarea Scaunului papal și prin stimularea demersurilor politice din țară. Încă din primul an al exilului reînnoiește postulatele ecclaziastice și naționale pentru dobândirea egalității în drepturi a clerului și poporului aflat sub jurisdicția sa cu celelalte „națiuni”. În memoriile adresate lui Benedict al XIV-lea, condiționează, într-un moment în care în Transilvania se manifestă atitudini anticatolice, soarta unirii de satisfacerea revendicărilor politice.

Elita ecclaziastică îi continuă lupta, îndeamnă la reluarea acțiunii, astfel că și populația rurală condiționează unirea de reîntoarcere episcopului. Solidaritatea e generală, semnul evident al audienței programului său politic în societatea românească. De acum presiunile Curții sunt tot mai insiste pentru a-l face să renunțe la episcopat, pentru a găsi o formulă politică și culturală care, salvând unirea și atenuând veleitățile politice ale episcopatului, să-l limiteze la atribuțiile ce i-au fost stabilite. Soluțiile Vienei sunt de ordin cultural, acordul pentru organizarea învățământului superior și gimnazial la Blaj, în general măsuri destinate să mențină unirea la nivelul obedienei politice.

Programul lui Inochentie este reluat, continuat, prin acțiuni restrânsse. Existenza unei linii politice de acum este o evidență, ea se sprijină pe ideile formulate coerent de Inochentie, în termeni naționali, care țințește în timp la soluționarea radicală a problemei politice. Înscris în durata istorică, programul său se dovedește rezistent, întrucât corespunde realităților și necesităților. Desigur, el

este creația lui Inochentie, dar exprimă consensul păturilor libere din societatea românească, antrenate în lupta națională, astfel că acestea din urmă oferă o bază socială mișcării.

Programul, așa cum a fost formulat, prelungește desfășurările secolului al XVII-lea, activitatea inițiată de generația precedentă, însăptuitoare a unirii, care s-a dovedit dotată cu un pronunțat simț politic. Episcopul Atanasie, în timpul tratativelor purtate la Viena, a negociaț prevederile celei de a doua Diplome a unirii (1701), care conține principala revendicare, încorporarea celor uniți în sistemul politic și asimilarea mirenilor statusului catolic. Din această perspectivă, Inochentie Micu ilustrează, împreună cu generația lui, a doua etapă a mișcării naționale la români din Transilvania. Cristalizarea programului politic prin Inochentie Micu, episcopul Bisericii Greco-catolice, inversează raporturile din secolul precedent, direcționând acțiunea dinspre națiunea română și în avantajul ei spre forurile politice constituite. De acum înainte, datorită programului politic, locul privilegiilor principale acordate Bisericii Ortodoxe, în stricte limite constituționale, sau al diplomelor imperiale, este luat de acțiunea deschisă și sistematică de anvergură care năzuiește la modificarea sistemului politic. Inochentie, înscriindu-se în acest sens al evoluției, conceptualizează dezideratele naționale esențiale în spiritul ideologiei noi, deși postulatele se acordau adeseori la stările politice și constituționale. Solicitând drepturi politice în cadrul sistemului instituțional existent, el le conferă o substanță și înțelesuri naționale, care năzuiau să ridice națiunea la rangul de națiune politică, într-un sens însă nou, modern, exprimând integral corpul național. În ansamblu, lupta politică desfășurată la nivelul unei mobilități remarcabile, cuprinzătoare datorită aspectelor revendicate, este relevantă prin spiritul critic ce o însوțește, prin soluțiile pe care le oferă, pătrunse de raționalitate. Ideologic, programul oferă repere sigure cu sistemul de valori europene, la orizonturile reformiste și, nu în ultimul rând, conforme cu ideile preiluministe care alimentează vocația lui pentru organizarea instituțiilor culturale. De aici vor porni firele evoluției viitoare, politice și ideologice, mișcarea politică și culturală de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Cu el, problema românească, ajunsă în prim planul forurilor locale și centrale, devine problema fundamentală a scenei politice, pe care n-o va mai părăsi.

Mișcări confesionale în Transilvania și restaurarea ortodoxiei. La mijlocul secolului, în plină acțiune revendicativă politică a episcopului Inochentie Micu, izbucnește o mișcare anticatolică cu scopul de restaurare a ortodoxiei. Provocată de intrarea în țară a călugărului sărb Visarion Sarai, mișcarea se răspândește din Banat în sudul Transilvaniei, antrenând mulțimile țărănești, care părăsesc unirea. Mișcarea a intervenit pe fundalul unei crize a episcopatului, determinată de insuccesul acțiunilor revendicative care nu erau de natură să consolideze Biserica Greco-catolică. Chiar la sinodul convocat la Blaj (1744), cu participarea țărănimii, indiferent de confesiune, se chestionează oportunitatea Unirii.

Acțiunea lui Visarion a fost un catalizator al unor latențe care izbucnesc acum cu o forță elementară, într-o acțiune tipică fenomenelor de contagiune mentală. Anchetarea episcopului, acuzat de a fi provocat mișcarea, se asociază după refugiu său la Roma la seria de nemulțumiri și insatisfații care au dus la părăsirea unirii de către personalități din ierarhia superioară. Un sinod organizat la Blaj în 1747 învederează hotărârea elitei ecclaziastice de a continua acțiunea revendicativă națională, iar la nivelul comunităților rurale unirea este condiționată de întoarcerea episcopului în dieceză.

În anii ce au urmat se desfășoară acțiuni antiunioniste, în special în zonele sudice ale Ardealului, acolo unde în mare parte ortodoxia supraviețuise. Mișcările sunt permanente, iar preotimea revine la ortodoxie, hirotonindu-se în Tara Românească și Moldova. Ele cunosc un ascendent la sfârșitul deceniului șase, când se declanșează mișcarea lui Sofronie, un călugăr din sudul Transilvaniei care agită împotriva unirii îndemnând la părăsirea ei.

Desfășurată în prelungirea puternicelor mișcări din deceniul șase și în condițiile războiului de 7 ani, răscoala lui Sofronie s-a declanșat cu rară forță în momentul în care Decretul de toleranță (1759) devenise public prin difuzarea în limba română. Începută în comitatul Hunedoarei, revolta a cuprins curând comitatele Alba, Zarand, scaunul Orăștiei, Tara Hațegului, ținutul Abrudului. Centrul răscoalei devine pentru moment domeniul Zlatnei, pentru ca mai apoi să se extindă în

comitatele Târnava și Turda, în zona Sibiului, Târgu Mureșului, în Maramureș și Satu Mare, astfel că un contemporan putea să afirme: „când s-a lăpădat Sfânta Unire din toată Țara Ardealului au fost anii 1760.”

Răscoala s-a propagat cu o forță irezistibilă, mărturisind un tipic fenomen de contagiune mentală în care satele revin la vechea lor credință, stimulate desigur de Decretul imperial care îngăduie restaurarea ortodoxiei și nu în afara unor stimuli dinspre Mitropolia sărbă și Curtea rusească. Ea își are propria ei dinamică interioară, motivații țărănești prezente și în deceniul anterior sau chiar în prima jumătate a secolului.

Definitorii pentru mișcarea lui Sofronie au fost alungarea preoților uniți, ocuparea bisericilor, organizarea de adunări țărănești, apelul la false documente, scrisori circulare îndeobște, propagarea unor știri despre intervenția Rusiei în favoarea ortodoxiei transilvănene, acordul Curții din Viena și al Mitropoliei de la Karlowitz. Pe parcursul acțiunii are loc un proces de conceptualizare a dezideratelor în plângerile redactate de elita preotească, în atacurile la adresa papalității, afirmarea unor accente sociale și etnice.

Răscoala lui Sofronie se distinge și prin redactarea unor memorii adresate împăratului ca rezultat al unor sinoade, cum au fost cele de la Zlatna și Alba Iulia, în care dezideratele au rezultat din autoexaminarea colectivă. Cu deosebire, Sinodul de la Alba Iulia din 14 februarie 1761 a fost convocat prin scrisori circulare și a avut un program prin care se cerea episcop ortodox, libertatea celor arestați, instituirea de preoți și protopopi, scutiri de dări pentru preoții neuniți, neamestecul funcționarilor statului în afacerile bisericii.

Prin hotărârile sale sinodul încercă să organizeze intrarea în legalitate, dar și să vălirea abuzurilor săvârșite de către țărănimile potolirea de fapt a mișcării și păstrarea ordinii religioase în biserică potrivit canoanelor. În desfășurarea răscoalei trebuie distinsă propagarea ei în zonele nordice, în Maramureș și Satu Mare, în general, în părțile ungurene, la nivelul unor atitudini din sfera religiosului care sugerează o unitate prin manifestări identice cu cele din principat. Românii din aceste zone se îndreaptă hotărât împotriva unirii prin mișcări colective ce mărturisesc o mentalitate comună, convergentă închegării unei solidarități ortodoxe. Răscoala lui Sofronie lasă să se întrevadă însă și alte aspecte semnificative: tratativele purtate cu oficialitatea, cu comanda militară, intervenția acesteia, represiunea și refacerea Bisericii Unite prin comisia de dezmembrare, impunerea unui episcop pentru românii neuniți, un instrument al curții.

Răscoala lui Sofronie a fost o mișcare colectivă de ampolare, larg dimensionată în spațiu și desfășurată pe o durată de cel puțin trei ani. În timpul evenimentelor se observă existența unor similitudini cu evenimentele deceniului săse, detectabile în formele pe care le-a luat contagiunea mentală care a cuprins satele, în motivațiile țărănimii care urmează cu încredere conducătorii pe care valurile tumultului popular i-a ridicat. Dar chiar pe un plan mai îndepărtat, în timpul evenimentelor din vremea lui Visarion, formele în care se manifestă acțiunea țărănească se regăsesc în atitudinea mulțimilor din vremea lui Sofronie.

În aceeași măsură sunt constatabile aceleași reacții mentale într-o perioadă posterioară, în mișcările declanșate de Edictul de toleranță iosefin sau în vremea răscoalei lui Horea. Toate aceste mișcări colective cu determinații adânci sunt declanșate de factori externi, cazul acțiunii lui Visarion Sarai sau Decretul de toleranță (1759), care au prilejuit ample reveniri la ortodoxie peste prevederea actului în cauză. Este neîndoienic că de la mijlocul secolului acumularea nemulțumirilor se revarsă prin supapele ce se deschid, transformându-se în fenomene proprii adevăratei răscoale.

Comparând însă faptele la care ne referim cu nivelul mentalității țărănești de la începutul secolului, dezvoltuit de reacțiile la unire, vom observa o conștiință activă, bine conturată, de apartenență la religia ortodoxă, exprimată de părăsirea parțială a Unirii și de conceptualizare a dezideratului restaurării ortodoxiei. Privite aceste manifestări dinspre răscoala lui Horea, în care problematica religioasă nu a lipsit, se poate remarcă o identificare a „legii românești” cu etnia care avea în urmă o mentalitate adânc înrădăcinată în conștiința colectivă. Această conștiință populară despre apartenență la „legea” românească, în care trebuie să vedem un mod de existență, nu avea la mijloc de secol un suport doctrinar teologic. În schimb, se pot remarcă schimbări intervenite în

sensibilitatea colectivă, afirmarea unor solidarități de ordin confesional, mărturisite în urma dialogului comunităților țărănești cu intelectualitatea rurală. Memoriile redactate în numele comunităților, cu evidente infiltrări dinspre convingerile elitei rurale sau dinspre exterior, sunt nu numai numeroase ci și convergente la noul curs care se prefigurează în practica reformistă în materie confesională. Dovada o constituie Sinodul de la Alba Iulia (1761) în care prezența elitei eclesiastice se exprimă în prevederi ce atestă soluții care se îndepărtează de la manifestările țărănimii. Comparând atitudinile ce și-au găsit expresia în formulările hotărârilor sinodului cu manifestările mișcărilor colective se poate observa apariția unui clivaj între conducătorii mișcării și masa comunităților. După triumful de moment al ortodoxiei mișcarea trebuia, în opinia elitei locale, să fie zăgăzuită pentru a se putea instituționaliza confesiunea răsăriteană.

Evoluția sinodului în sensul soluțiilor oficiale, încercările de temporizare a tumultului popular, au fost de natură să contribuie la oprirea procesului de destrămare a Unirii. Restaurarea ortodoxiei în forma unui episcopat ortodox a contribuit în chip esențial la liniștirea elitei și la îndepărțarea ei de mișcarea populară. Refacerea Bisericii Unite și recâștigarea parțială a terenului pierdut, sub oblăduirea oficialităților și a intervenției militare, a avut loc și în condițiile refluxului mișcării țărănimii. După 1761, când are loc organizarea de fapt a episcopatului lui Dionisie Novacovici, mișcările anticallice primesc accente sociale, oglindite de scrisorile sofroniene în circulație în Transilvania. Situația nu se pare simptomatică dacă raportăm lucrurile la răscoala lui Horea în care socialul va triunfa asupra confesionalului, chiar dacă rolul elitei eclesiastice sătești nu se istovește, ci dimpotrivă este prezent în elaborarea dezideratelor răscoalei. Conștiința ortodoxă se dovedește și acum mereu activă împletindu-se cu manifestări sociale și etnice.

Organizarea eclesiastică și viața religioasă. Istoria eclesiastică în secolul al XVIII-lea continuă structurile instituționale anterioare cu unele disconținuități care reflectă impactul noilor regimuri instaurate, fanariot în Moldova și Țara Românească și habsburgic în Transilvania, Oltenia, Banat și Bucovina. În Transilvania, la începutul secolului, are loc suprimarea Mitropoliei ortodoxe și instituirea unui episcopat greco-catolic ca rezultat al unirii religioase. Convergența de interes a unei părți a elitei eclesiastice românești și a regimului habsburgic modifica peisajul confesional al principatului în favoarea catolicismului. Ortodoxia, limitată la zonele din sudul Transilvaniei și cu deosebire la Brașov, în mediul negustorilor români, va renaște la mijlocul veacului, urmare a crizei provocate de mișcările anticallice din comunitățile românești. Curtea vieneză, în urma debaterilor din Consiliul imperial și a opiniei lui Bartenstein, emite un edict de toleranță (1759) care a oferit un cadru legal restaurării ortodoxiei. Organizarea unui episcopat ortodox, în 1761, cu un ierarh de origine sărbă avea menirea să stăvilească mișcările anticallice care și-au asociat și accente sociale. În același timp, Curtea vieneză, având sub control comunitățile ortodoxe, era în măsură să salveze unirea. Numirea lui Dionisie Novacovici și condițiile restrictive pe care i le-a impus erau de natură să evite disoluția Bisericii Greco-catolice.

Unirea românilor în cadrul creat de Contrareformă și sub înrăurirea programului Reformei catolice de inspirație tridentină a determinat o sporire a nivelurilor de cultură între români prin întemeierea unor instituții de învățământ și prin frecventarea instituțiilor locale catolice și reformate sau universitare la Roma, Viena, Tirnavia. În acest cadrul se va forma o elită care va evoluă de la nivelul aspirațiilor confesionale spre un program revendicativ național.

Instaurarea regimului habsburgic a determinat restaurarea romano-catolicismului după un secol de predominare a calvinismului. Sub raport instituțional funcționează episcopiile romano-catolice de la Alba Iulia, Oradea și Satu Mare, bisericile calvină, luterană și unitariană conduse de superintendenți. Spre sfârșitul secolului s-a organizat o episcopie greco-catolică la Oradea (1775) și un vicariat ortodox. Religia iudaică și secta iudaizantă sau sabatariană completează imaginea vieții religioase în principat, fiind considerate tolerate alături de Biserica Ortodoxă.

În organizarea eclesiastică din Țara Românească și Moldova se mențin mitropoliile și episcopiile secolului precedent. Epoca fanariotă nu alterează structura instituțională și nici apartenența etnică a clerului superior. Dacă în Țara Românească numărul mitropolitilor greci reprezintă jumătate, în Moldova rezistența la tendințele de grecizare a ierarhiei sunt puternice, din

nouă mitropolită doar unul este grec. Principii fanarioți și inițiativele mitropolitilor și episcopilor au determinat un proces de reformare a bisericii paralel reformelor inițiate în celealte compartimente ale vieții sociale sau administrative.

Orientarea spre reformă în sfera ecclastică este prezentă încă din vremea primului domn fanariot, Nicolae Mavrocordat, care anunță viitoarele imixtiuni ale puterii centrale în afacerile bisericești. O etapă hotărâtoare în mișcarea de reformă din secolul al XVIII-lea este inaugurată în Oltenia de intervenția austriecilor, care, potrivit politicii etatiste, încearcă să îngrădească privilegiile clerului și să exerceze un control asupra bunurilor ecclastice. Administrația imperială refuză ridicarea Episcopiei Râmnicului la rangul de Mitropolie, subordonând-o Mitropoliei sârbe de la Belgrad, interzicând legăturile cu biserică Țării Românești și cu Constantinopolul.

Intervenția statului în treburile bisericii se accentuează după revenirea Olteniei la Țara Românească, când procesul de reformă se extinde și se accentuează. În acest răstimp statul inițiază măsuri menite să fortifice biserică și să sporească rolul preoțimii în comunități. Prin marele hrisov (din 1741), Constantin Mavrocordat intervine în viața ecclastică, scutind preoțimea de obligațiile servile, exceptând-o de la plata birului, precum și prin interesul pentru instrucția clerului inferior. Prin seria de enciclice înalții ierarhi reglementează viața, administrația și disciplina religioasă.

Reformele fanariote și în special cele promovate de Constantin Mavrocordat în amândouă principatele în succeseivele sale domnii au avut drept tel răspândirea științei de carte în rândul clerului inferior, scutirea lui de dări și ameliorarea stării materiale. În secolul al XVIII-lea clerul inferior se confunda ca stare socială adeseori cu țărăniminea. În aceste împrejurări nivelul cultural și cunoștințele teologice erau scăzute, cu toate măsurile domniei sau ierarhilor. Lipsa de instrucție sistematică, moștenire a epocii precedente, pe fundalul unei stări materiale precare nu a reușit să amelioreze starea educației religioase la clerul sătesc. Viața religioasă în cele două principate era dominată de tradiții, de parte de acuratețea preceptelor teologice, marcată de superstiții, mituri și sărbători păgâne care învederau o religie populară, trăită de comunități. Faptul este explicabil prin instrucția rudimentară a clerului inferior, care încă la început de secol avea vagi cunoștințe de scris și citit în limba slavonă ce făceau imposibilă educația religioasă în comunități. Chiar mai târziu, când cărțile de învățatură creștină au fost imprimate în limba română, pregătirea culturală a preoțimii și încadrarea materială precară limita răspândirea valorilor credinței.

Împotriva acestor stări de lucruri, reformismul fanariot a căutat îndreptări prin scutirea preoțimii de obligațiile servile, iar clerul înalt, prin reforme pornite din interiorul bisericii. Convergența dintre încercările pe care le făcea domnia în vremea lui Constantin Mavrocordat și mitropoliile țărilor române a avut drept rezultat unele progrese în ridicarea nivelului cultural al preoțimii și al pregăririi teologice prin instituirea de cursuri limitate în timp sau prin întemeierea unor școli.

În viața religioasă a Moldovei și Țării Românești, reformele paisiene au exercitat o puternică influență datorită organizării vieții monastice prin principiile conținute de regulile stabilite de Paisie Velicicovschi. Activând, rând pe rând, la mănăstirile Dragomirna, Secu și Neamțu, a infuzat în lumea călugărilor idei pe care le-a cristalizat în mediul athonit, dar pe care le-a dezvoltat și instituționalizat în Moldova, cu sprijinul domniei. El a declanșat un curent religios reformator în viața monastică care năzuia să instituie un rigorism întemeiat pe Sfânta Scriptură și pe învățăturile scrierilor patristice. Astfel s-a organizat o adevarată școală de traducere în slavonă prin apelul la originalele grecești și românești în scriptoriile mănăstirilor și cu deosebire la Neamț. Datorită curentului înnoitor promovat la mănăstirea Neamțu, Paisie a contribuit la difuzarea valorilor creștine ale primelor veacuri în spațiul românesc și în afara lui. Școala călugărului reformator, având sprijinul domniei, a înfăptuit o resurrecție a ortodoxiei în prelungirea secolului anterior. Reformele paisiene realizează în țările românești o mișcare religioasă în care pot fi descoperite idei care învederează tendințe asemănătoare cu ale jansenismului, promovate în congregațiile religioase catolice. Regulile vieții monastice pe care le-a elaborat au însemnat o reformă din interior a Bisericii Ortodoxe în care principiile morale și respectarea disciplinei se alăturau îndemnurilor spre cunoașterea textelor genuine ale Sfintilor Părinti. Astfel, învățăturile, care s-au cristalizat într

apărarea ortodoxiei în ambianța Kievului lui Petru Movilă și au fost dezvoltate la Athos, au cunoscut o elaborare doctrinară și organizatorică în Moldova.

Această reformă monastică este paralelă reformismului fanariot, fiind expresia unor tendințe de înnoire specifice secolului luminilor. Difuzarea manuscriselor traduse sau revizuite a determinat un suflu nou în ortodoxia din țările române, contribuind la luminarea clerului și la fortificarea credinței în comunități. Deși mișcarea paisiană a avut în vedere traducerile slavone, prin caracterul ei erudit a înrăurit viața religioasă românească, în care triumfa limba română. Spre sfârșitul secolului se produce o adevărată mișcare de renovare religioasă prin carte românească, tot mai abundantă, care va fi influențată de reformele paisiene. Curentul iradiaza în Țara Românească și cunoaște o receptare largă datorită unor scrieri ce apar la începutul secolului următor. În acest final de epocă și de început al unei noi evoluții, resurrecția pe care au determinat-o reformele paisiene se întâlnește cu ideile naționale care pătrundeau dinspre Transilvania.

Viața religioasă din Transilvania în secolul al XVIII-lea se afla într-o metamorfoză generală datorată Unirii religioase care aducea spre mijlocul secolului notabile deosebiri în comunitățile românești. Programul cultural al Reformei catolice, prin catehismele publicate în limba română, a provocat răspândirea unor elemente doctrinare în spiritul noii confesiuni. În aceeași perioadă, carte ortodoxă continua să circule în Transilvania, mai cu seamă tipăriturile de la Râmnic în limba română, alimentând credința ortodoxă contracarată de efectele unirii religioase.

Nivelul pregătirii preoțimii ardelene era precar, fapt surprins de contemporani care, semnalând starea lor materială și condiția socială apropiată țărănimii, menționează slabă lor pregătire teologică și un nivel cultural scăzut. Spre mijlocul secolului, dar mai cu seamă de la începutul celei de a doua jumătăți se ameliorează, deși scrisul chirilic continuă să fie rudimentar. În ce privește viața religioasă a comunităților, se remarcă prevalarea religiei populare impregnate de superstiții, vrăjitorii, descântece, farmece și obiceiuri arhaice. Acestea conturau ceea ce se poate numi religia trăită. Se constată în Biserică Greco-catolică inițiative de răspândire a cunoștințelor teologice în spiritul Reformei catolice, cu evidență tendință de legitimare a Unirii sub raport dogmatic. Organizarea școlilor de la Blaj a contribuit, alături de publicarea unor cărți cu conținut teologic, la ridicarea nivelului cunoștințelor religiei creștine. Un rol în procesul de ameliorare a vieții religioase l-a deținut preocuparea pentru calitatea pastorației evidențiată de Propovedaniile lui Samuil Micu și de Predicile redactate după Segneri de Petru Maior.

În schimb, preoțimea ortodoxă, după suprimarea Mitropoliei Ardealului, este privată de o instrucție sistematică, iar după mișcările religioase anticatolice, cu toate că ortodoxia este restaurată, nivelul ei de pregătire este în continuare deficitar. Totuși, știința de carte nu a lipsit din comunitățile ortodoxe datorită perpetuării vieții religioase în centrul ortodox de la Scheii Brașovului și a legăturilor cu Țara Românească și Moldova unde se hirotoniseau preoții. În tot acest timp se continua funcționarea diecilor și dascălilor care contribuiau la procesul de alfabetizare în comunități. După restaurarea ortodoxiei prin organizarea unui episcopat în 1761, dinspre instituția nou creată se remarcă tentative de combatere a credințelor deșarte, a obiceiurilor superstițioase. Spre sfârșitul secolului se condiționează preoția de însușirea unor cunoștințe necesare cultului în școală normalicească, creație a reformismului iosefin.

În general se poate constata la preoțime o pregătire minimală, relevată constant la început de secol, cunoștințe modeste teologice, un nivel care se ameliorează treptat spre mijlocul veacului, mai accentuat la greco-catolici, mai puțin observabil la ortodocși. Cu a doua jumătate a secolului, progresele sunt evidente, ca rezultat al instrucției sistematice, sporirii nivelurilor de cultură și al cunoștințelor teologice superioare, însușite datorită difuzării cărților. Alături de preoți, dieci, dascălii reprezintă un alt nivel al elitei intelectuale din comunitățile românești care înrăurește formarea preoților. Progresul scrisului și cititului a fost un factor important în viața religioasă a țărănimii. În comunități se poate observa de-a lungul secolului un proces lent de răspândire a cunoștințelor doctrinare care au determinat cristalizarea unei conștiințe confesionale. Viața satelor ardelene continua să fie dominată la începutul secolului al XIX-lea de superstiții împotriva căror este îndreptată o literatură științifică de popularizare.

Viața religioasă în comunitățile maghiare, săsești, ale șvabilor din Banat și nord-vestul Transilvaniei, ale sârbilor cunoaște un vizibil ascendent sub incidența programului educațional reformist. Formația clerului, în continuarea secolului precedent, a fost în relație cu apartenența confesională, care a determinat legături cu centrele universitare europene. Tineretul urmează vechile trasee din secolul al XVII-lea, catolicii frecventează instituții de învățământ din Roma, Viena, calvinii pe cele din Țările de Jos, luteranii se orientează precumpărator spre Halle, centru al pietismului, iar clerul sârb se formează în legătură cu centrele proprii din monarhie. Un rol formativ în pregătirea clerului l-au deținut instituțiile de învățământ locale, colegiile de la Alba Iulia, Cluj, Bistrița, Brașov sau Sibiu.

Beneficiind de suportul forurilor oficiale locale și de statutul conferit de religiile recepte, pregătirea clerului cunoaște un vizibil progres în comunitățile săsești și maghiare, ce înregistrează efectele unui învățământ teologic în care Reforma catolică sau pietismul sunt determinante, alături de politica școlară habsburgică. Progrese notabile înregistrează pastorația, datorită cărților de predici care atestă o preocupare pentru comunicare. Viața religioasă lasă să se întrevadă în comunitățile religioase posibilitatea unor progrese în răspândirea cunoștințelor teologice în raport cu procesul de alfabetizare, mai evoluat în comunitățile săsești și secuiești.

Mișcarea politică din Țara Românească și Moldova. Concomitent cu acțiunea politică din Transilvania se desfășoară și mișcarea politică din Țara Românească și Moldova. Instaurarea regimului fanariot în țările române nu a însemnat și abandonarea încercărilor de eliberare de sub dominația otomană. Ideea recăștigării independenței pe baza programului lui Șerban Cantacuzino și Dimitrie Cantemir a fost reactivată în condițiile în care conflictele latente dintre marile puteri europene izbucnesc în seria războaielor austro-ruso-turce. Continuitatea programului eliberării se manifestă cu prilejul războiului austro-turc (1716-1718) care stimulează în Țara Românească acțiunile grupării antiotomane condusă de partizanii Cantacuzinilor. În Moldova se remarcă aceeași opozиie antifanariotă, în legătură cu victoriile austriice și cu o posibilă intervenție a Rusiei, pentru care pledează și fostul domn Dimitrie Cantemir într-un memoriu adresat țarului Petru cel Mare.

Declanșarea războiului rusu-austro-turc din anii 1735-1739 determină renașterea planurilor de eliberare a popoarelor balcanice. Intrarea armatei ruse în Moldova face să se manifeste evidente tendințe de eliberare de sub dominația otomană pe baza alianței cu Rusia. Un rol important în acțiunile politice și militare l-au avut frații Cantemir, fiili fostului domn Antioh Cantemir.

În orientarea politică a țărilor române, ocuparea Olteniei de către austrieci și politică pe care o practică nu mai lăsa nici o urmă de îndoială asupra intențiilor de transformare a țărilor române în provincii imperiale. Boierimea Țării Românești se îndreaptă din nou spre soluția eliberării, în numele drepturilor Cantacuzinilor și Cantemireștilor la tronul țărilor române, trimițând misiuni politice în Rusia pentru a stabili legături cu membrii familiei Cantemir. În corespondența politică a timpului se vorbește în numele ambelor principate „acestei țări, Moldova și a noastră” (Țara Românească), despre eliberarea lor. În acțiunea politică românească se manifestă tot mai insistent ideea pericolului reprezentat de Imperiul habsburgic pentru independența țărilor române, exprimându-se concomitent și dorința de a readuce Oltenia la Țara Românească. Rezultatele demersurilor politice externe ale boierimii muntene au contribuit și ele ca la Congresul de pace de la Nimirov (1736) să se discute despre recunoașterea Moldovei și Țării Românești ca principate neatârnate. Deși înscrierea în actele Congresului a ideii de independență a țărilor române nu a dat rezultate, acțiunea factorilor politici interni a marcat un moment însemnat pentru viitoarea afirmare politică.

Corespondența politică mărturisește interferarea, pe baza demersurilor interne, a problemei românești cu „problema orientală”. Aceeași corespondență luminează însă și cristalizarea noului concept modern de patrie, semnul unei evoluții remarcabile a societății românești.

Idealul politic de independență s-a manifestat și mai puternic în vremea războiului din anii 1768-1774, când aceleași forțe politice, în frunte cu Cantacuzinii, exprimă dorința de eliberare de sub dominația otomană. În 1769, Mihai Cantacuzino, în memoriile prezentate ulterior și Congresului de la Focșani (1772), cere restaurarea vechilor drepturi și a neatârnării Țării

Românești. Acțiunea forțelor politice locale, amplu diversificată, s-a exprimat cu acest prilej și la nivelul unei întinse argumentații istorice ce însoțea memoriile adresate delegaților Rusiei, Austriei și Prusiei în care se dezbatăreau raporturile țărilor românești cu Poarta.

Concomitent, interesul pentru clarificarea raporturilor cu Poarta se manifestă și în Moldova, astfel că asistăm la o sincronizare a demersurilor politice clădite pe apelul la dreptul istoric. Preluând ideile cantemiriene despre raporturile cu Poarta Otomană (motivația principelui despre încălcările puterii suzerane și invocarea „capitulațiilor”), boierimea încearcă să obțină independența țărilor române. În 1772, românii propun un stat tampon, sub ocrotirea marilor puteri. Principatele, în pofida activității intense a factorilor interni, nu au obținut independența nici cu prilejul păcii de la Kuciuk-Kainargi (1774). Tratatul confirmă însă privilegiile Principatelor Române, impunând Porții recunoașterea pentru reprezentanții lor la Constantinopol a privilegiului dreptului giților. Participarea voluntarilor români împotriva Imperiului otoman și intensa activitate politică externă, soluțiile oferite de memoriile politice și discuțiile din sferele diplomatice interesând un nou statut pentru Principate, au contribuit la consolidarea curentului îndreptat împotriva regimului fanariot și implicit a dominației otomane. Activitatea politică din Principate, prin sincronismul ei și prin similaritatea revendicărilor, reflectă intensificarea vieții politice interne, noul curs al mișcării de emancipare.

Deceniul al optulea al secolului a marcat, în raport cu „problema orientală”, o evoluție a mișcării naționale orientată spre obținerea independenței, alimentată de acum tot mai accentuat de dialogul cultură-politică. Prezența acestor idei în scrierile timpului va asigura o notabilă difuzare a ideologiei politice românești. Pe un alt plan, sincronismul, constatat pentru Moldova și Țara Românească, poate fi remarcat și în mișcarea politică a românilor din Transilvania care, în același deceniu, cu noile argumente scoase din istoria țărilor române, încearcă să obțină un nou statut pentru ierarhia ecclaziastică greco-catolică, demnitatea de mitropolit pentru bisericile din Imperiul austriac. Astfel, deceniul al optulea al secolului indică o concordanță între mișcarea de emancipare politică și stadiul cristalizării conștiinței naționale.

Identică prin opțiunile ei naționale, mișcarea politică românească dezvăluie prioritați în raport cu statutul politic specific, în Principate îndrumată spre recăștigarea independenței, în Transilvania spre integrarea în sistemul constituțional.

Criza despotismului luminat. Răscoala lui Horea. În mijlocul deceniuului nouă, în plină eră a reformelor, se declanșează în Transilvania, în 1784, una dintre cele mai puternice răscoale țărănești europene din secolul al XVIII-lea, prin proporțiile și răsunetul ei internațional.

Anunțată de incidente locale petrecute în Munții Apuseni încă de la începutul deceniuului, răscoala izbucnește în legătură cu conscripția militară ordonată de Iosif al II-lea, în 31 ianuarie 1784, în vederea întăririi sistemului de apărare local. Știrea despre proiectata înrolare în regimentele grănicerești, organizate într-o perioadă precedentă, provoacă un val de interes în mijlocul țărănimii iobage, tentată de statutul de libertate oferit de înrolare. Oficialitățile comitatelor assistă consternate la adeziunea satelor, la proporțiile contagiunii care cuprinde întregi regiuni, țărănamea iobagă, în primul rând românească, dar și maghiară și săsească din zonele comitatelor. Pe măsura extinderii fenomenului apar tot mai distințe și manifestările antifeudale, intențiile țăranilor de a deveni stăpâni pe pământurile lucrative, de împărțire a celor nobiliare. Încercarea de a stăvili fluxul, prin contramandarea conscrierii, nu oprește revolta care se declanșează în Munții Apuseni, într-o atmosferă mereu incandescentă, urmare a incidentelor anterioare ce nu se stinseseră încă.

În mijlocul noilor agitații se definește tot mai clar personalitatea lui Horea, conducător al delegaților țărănești la Viena, de pe acum figura centrală datorită primirii la împărat (aprilie 1784). Aureolată de nimbul audienței, personalitatea lui Horea căștigă dimensiunile conducătorului. Credința comună țărănească în intenția salutară a „bunului împărat”, stimulată de contactul cu Iosif al II-lea, împrumută lui Horea prestigiul omului providențial. Reluarea conscripției antrenează în toamna lui 1784, în octombrie, noul val de interes pentru militarizare care crește în rândul moților, locuitorii munteni, paralel cu atmosfera generală de nemulțumire a iobagilor din comitate împotriva sarcinilor feudale.

Crește însă și încrederea în demofilia împăratului, grefată pe contradicțiile dintre reformism și conservatorismul nobiliar. În 28 octombrie, în comitatul Zarandului, la Brad, unul din viitorii conducători ai răscoalei, Crișan, un fost soldat imperial, cheamă, în numele lui Horea, țărăniminea la adunare, pentru a-i face cunoscută „porunca” imperială de a primi arme și de a nu presta slujbele domnești. În 31 octombrie, la Mesteacăn se adună țărăniminea din comitatele învecinate, de unde, în numele lui Horea, sunt îndrumați spre cetatea din Alba Iulia pentru a primi arme. La această adunare se prefigurează, prin cuvintele rostite de Crișan, perspectiva eliberării din iobăgie și reducerea sarcinilor feudale.

De acum înapoi răscoala câștigă teren, gândul înrrolării se transformă în hotărârea de a distrugere nobilimea. Răsculații atacă deopotrivă nobilimea și reprezentanții statului, aparatul funcționăresc, sub cele mai variate lozinci, dar mai ales sub una care le domina pe toate: *nobilime și iobăgie să nu mai fie*.

Pe măsură ce răscoala se întinde și cuprinde satele din câmpia Transilvaniei sunt antrenați și iobagii unguri, astfel că mișcarea devine generală, cuprinzând, într-o formă sau alta, toată iobăgimea. În noiembrie răscoala era în apogeu, cuprinsese întreaga țară, antrenată de destinul comun în fața opresiunii feudale. În această situație de ridicare generală, țărăniminea, încrezătoare în biruința ei, își sintetizează revendicările în ultimatumul din 11 noiembrie 1784 adresat nobilimii, adăpostită în cetatea de la Deva.

În formule lapidare țărăniminea dă expresie gândului de care era animată: *Nobilul comitat și toți posesorii lui să jure pe cruce: nobilimea să nu mai fie, nobilimea să trăiască din slujbe, să-și părăsească moșiiile, să plătească dare ca și poporul, iar pământurile să fie împărțite țărănimii*. Ideile cuprinse în textul ultimatumului exprimă dezideratele generale ale țărănimii iobage de pe domeniile nobiliare. În el se sintetizează toate formulele anterioare, lozincile în circulație sau alte condiții formulate de țărănimie pe parcursul tratativelor angajate. Într-o formulă condensată și la nivelul unui radicalism țărănesc, s-a cerut desființarea nobilimii și a proprietății feudale, deci desființarea nu numai a raporturilor feudale, ci și a domeniilor stăpâname de nobilime pur și simplu și a iobăgiei, fără vreo distincție națională, cuprinzând întreaga țărănimie, dar în primul rând țărăniminea română majoritară.

Ultimatumul, aşa cum a fost formulat, subliniază revendicarea socială fundamentală, radicală, îndepărându-se hotărât de la orice tendință de ameliorare a raporturilor feudale, venind ca negație a practicii reformiste. Acest act a oferit astfel soluția țărănească a problemei naționale, pe o cale proprie, revoluționară, fiind îndreptat spre viitor, prin emanciparea națiunii de jugul iobăgiei. Expresie a climatului reformist și a acțiunii țărănești, dezideratele formulate s-au cristalizat într-un context mai larg reformist, terezian și iosefin, social-politic și ideologic, în care circulau ideile privind desființarea mai cu seamă a privilegiilor și impozabilitatea nobilimii discutată la nivelul Consiliului de Stat. Ultimatumul condensează principalele revendicări sociale țărănești, dar în același timp a preluat din atmosfera reformismului ideea transformării nobilimii într-o clasă utilă, impozabilă față de stat. Dezideratele, în esență lor, sunt țărănești, deși prezența preotimii rurale este neîndoialnică în conceptualizarea și sistematizarea lor, fără ca să alteneze revendicările țărănești.

Evident, ultimatumul nu poate să fie considerat „programul răscoalei”, ci „o expresie de moment, fără valoare generală activă” (David Prodan), atâtă vreme cât desfășurarea răscoalei lui Horea și a răscoalelor în general se refuză ideii de program.

Ajunsă la apogeu, răscoala continuă paralel cu încercările de linștire ale aparatului administrativ și ale armatei. Acțiunea țărănească este întreținută, întreruptă de tentative, de intervenția conducătorilor ecclaziastici, a intelectualilor, care înlesnesc opera de linștire. Comanda militară, exploatajând încrederea țărănimii în Iosif al II-lea, a reușit să opreasca, încă înainte de a avea dispoziții precise, cursul ascendent al răscoalei. Atunci însă când împăratul decide intervenția armatei, aceasta intră în munți. Țărăniminea s-a văzut confruntată cu necesitatea apărării. Cu toate succesele pe care țărănimaea răsculată le înregistrează, la 7 decembrie, la Mihăileni, colonelul imperial Kray învinge oastea țărănească. Măsurile de pacificare, tratativele și o armată imperială au hotărât nu numai soarta răscoalei din munți ci, în general, din țară. Oastea lui Horea s-a destrămat și ea, astfel că la 14 decembrie capii răscoalei se retrag adânc în munți. Urmăriți, au fost arestați la 26

decembrie și încarcerați la Alba Iulia. Judecați după o insistentă anchetă, sunt condamnați prin sentința din 25 februarie 1785, potrivit codului terezian, să fie frânti cu roata. La 28 februarie sentința a fost executată în prezența mulțimilor țărănești, aduse spre a vedea un exemplu de pedepsire a îndrăznelii săvârșite prin ridicarea la luptă.

Răscoala lui Horea a declanșat, datorită proporțiilor ei, un larg răsunet european, difuzat pe toate canalele diplomatice, publicistice, literare și istorice, într-un larg spațiu, din Peninsula Iberică până în Scandinavia, în statele italiene și germane, în Franța și Țările de Jos, în America. Intervenită într-un moment în care ideile revoluției democratice americane vesteau amurgul vechiului regim, răscoala dezvăluie Europei eșecul despotismului luminat, invalidând imaginea monarhului desăvârșit, prezentată de Lanjunaiaș.

Răscoala lui Horea i-a prilejuit lui J. P. Brissot o amplă discuție despre practica despotismului luminat, a iosefinismului, în special. Incriminând sentința și punând în discuție în termenii lui Beccaria dreptul de a pedepsi luptătorii pentru libertate, viitorul revoluționar, prin exemplul răscoalei lui Horea, ridică în fața opiniei publice o problemă de principiu. El s-a pronunțat în apărarea românilor răsculați, în numele dreptului la rezistență, assimilând exemplul românesc celui al revoluției americane și al ideilor umanitare ale secolului.

Efectele răscoalei s-au răsfrânt și asupra societății timpului, ele stând la baza *Patentei de desființare a iobăgiei* în Transilvania (1785). Deși aplicată începând cu 1781 în alte țări ale coroanei, datorită rezistenței nobilimii, introducerea ei în principat s-a amânat. Datorită răscoalei s-a desființat și în Transilvania dependența personală, redându-se iobagului dreptul de strămutare, suprimat de legislația dietală de după răscoala lui Doja. Cu toate că nu desființa raporturile feudale, patenta a grăbit disoluția lor. Aceasta stimulează și alte procese adiacente prin acordarea dreptului de a învăța meserii și a le exercita indiferent de loc. În general, prin desființarea dependenței personale se deschide o nouă fază în raporturile feudale, oferind noi temeuri mișcării de emancipare. „În perspectivă istorică, răscoala întregește programul națiunii cu dimensiunea ei socială, înălțimea conceptului cu greutatea masei sale, calea de luptă reformistă cu cea revoluționară”. (D. Prodan).

Răscoala lui Horea indică însă și profunde mutații la nivelul mentalului colectiv, datorită practicii reformiste care a determinat credința în posibilitatea schimbării. Țărănamea răsculată manifestă o încredere clar exprimată în demofilia împăratului și o nedisimulată ostilitate împotriva nobilimii. Desfășurarea evenimentelor atestă o deplasare de accent de la confesional spre social, deși țărănamea continuă să identifice confesiunea cu etnia. Botezul nobilimii semnifica o schimbare a identității etnice deoarece „legea” românească, potrivit mentalității țărănești, reprezenta mai mult decât o credință. Răscoala lui Horea mărturisește o metamorfoză în mentalitatea țărănimii, comparativ cu răscoala lui Sofronie, în care accentul principal cădea pe confesional.

Însemnatatea răscoalei a fost imensă pentru lupta de afirmare a românilor. Prin participarea masiv românească, răscoala are un vădit caracter social și național. Țărănamea luptând împotriva stăpânilor feudali se ridică implicit împotriva acelora care reprezentau structura instituțională medievală. În 1784 se înfruntă o țărăname în majoritate absolută românească cu o nobilime covârșitor maghiară. Cele două planuri, social și național, confundându-se, și caracterul răscoalei a fost ambivalent. Pornită de jos, răscoala a încercat să rezolve într-o versiune țărănească problema românească. La scurtă vreme elita intelectuală va căuta o rezolvare în plan politic. Evoluția ulterioară va apropiat planurile în cadrul luptei naționale, le va contopi într-o unică problemă românească. Deși dezavuata de iluministi români, ca modalitate de emancipare socială, răscoala a contribuit la apropierea intelectualității de problematica socială a națiunii.

Mișcarea națională în timpul revoluției democratice. Supplex Libellus Valachorum. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, mișcarea națională din centrul și sud-estul european intră într-o nouă fază de dezvoltare. Înscrisă pe fundalul evenimentelor provocate de Revoluția franceză, acțiunea elitei se conturează în funcție de mutațiile intervenite în politica europeană și, pe un alt plan, de evoluția raporturilor interne.

Moartea lui Iosif al II-lea a fost precedată și urmată, în condițiile expansiunii revoluției, de o criză a reformismului iosefin, manifestată prin revocarea reformelor și prin ascendentul nobilimii, interesată în recuperarea terenului pierdut. Militând pentru o *restitutio in integrum*, nobilimea încearcă să profite de pe urma dificultăților Imperiului, pentru a anula efectele reformismului, orientându-se în sensul unei restaurări a vechilor sale prerogative provinciale, pentru a reveni la situația politică anterioară reformelor. Nobilimea organizează o vastă acțiune de opoziție față de politica centralizatoare a reformismului și mai cu seamă a celui iosefin. Revenirea însă la vechile orânduieli trebuie să țină seama de progresele spiritului revoluționar în Imperiu, de împrejurările politice refractare cursului reacțiunii, de rezistența generației iosefine și iluministe și, în general, a naționalităților.

În acest cadru conflictual se conturează, în timpul lui Leopold al II-lea (1790-1792), o perioadă postiosefină pe baza experimentului reformist din Toscana, mai puțin doctrinar și mai inclinat spre dialogul cu structurile locale. Păstrând sensul general al cursului reformator, Leopold al II-lea inaugurează o nouă epocă de atenuare a centralismului, o politică cu mai mare deschidere spre structurile juridico-constituționale, realizând astfel pentru moment un compromis cu nobilimea. Formula a devenit viabilă datorită propagării spiritului revoluționar care obligă nobilimea la dialogul cu Viena, pentru care pleada și presiunea mișcărilor naționale din Ungaria și Transilvania. În aceste condiții, politica de restituții readuce în scenă, cu putere crescândă, cu stimulul oficial, revendicările națiunilor menținute în afara vieții constituționale sau cu un statut de inferioritate politică.

Unul din primele efecte ale postiosefinismului leopoldin a fost revenirea în Ungaria și Transilvania la viața constituțională a regimului de Stări. Convocarea Dietei din Ungaria și apoi a celei din Transilvania (1790) a oferit națiunilor privilegiate posibilitatea formulării dezideratelor lor față de Viena, dar a deschis și românilor un teren de afirmare. Dieta convocată oglindea însă caracterul regimului de Stări al națiunilor politice și religiilor recepte. Din cei 417 componenți, 296 sunt regaliști și alți dregători și numai 121 reprezentanți aleși. Sub aspect social, nobilimea deținea mai mult de 350 de membri, dintre care 161 de magnați. Sub aspect național, maghiarii (dimpreună cu secuii) reprezentau aproximativ 90%, sașii 10%, iar români aveau un singur reprezentant, episcopul greco-catolic Ioan Bob, și el în calitate de regalist.

Discuțiile din Dietă, reactualizând programul nobiliar antireformist, afirmă tendința de revenire la vechea viață constituțională, la regimul națiunilor privilegiate, la toate îngrădirile principatului privitoare la români, cărora le adaugă noile resentimente provocate de răscoala lui Horea. Ostilitatea a fost totală față de programul social al reformismului, legislația iosefină, dreptul de liberă strămutare, pe care îl îngreunează cu noi restricții, făcându-l aproape inoperant.

În cursul acestor frământări, mișcarea revendicativă a naționalităților cunoaște accente noi, o nouă și intensă activitate, în rândurile românilor, sârbilor etc. Intelectualitatea, de astă dată printr-o nouă generație formată în ambianța iosefină și iluministă, în atmosfera de continuitate a programului politic național și în condițiile reformismului, avea o consistență numerică remarcabilă, o mai mare diversitate de structuri socio-profesionale, intelectuali cu studii superioare la Roma, Viena, care dețineau funcții în ierarhia ecclastică superioară, dar și istorici, filologi, juriști, ofițeri ai graniței militare. În plus, elita intelectuală românească se prezintă substanțial alta la nivelul funcțiilor ecclastice inferioare - protopopi, preoți, dascăli, funcționari mici, cu o calificare intelectuală însușită în școlile timpului. Sub raport intelectual - o generație care a înregistrat, e adevărat, diferit, efectele contactului cu iluminismul, cu practica reformistă, mai interesată în problematica națională. Generația noii etape a mișcării naționale se prezinta mai unitară, datorită atenuării confessionalismului, sub impulsurile procesului de laicizare, și solidară, datorită presiunilor nobiliare în urma răscoalei lui Horea.

Primele manifestări politice mărturisesc o activitate diversificată, în forma petițiilor adresate individual sau colectiv, în numele ofițerilor regimentelor de graniță, de intelectuali de prestigiu. Prin conținutul lor, memoriile reiau motivele programului politic anterior, le îmbogățesc cu argumentele iosefinismului și prin contactele cu spiritualitatea vremii. Ele exprimă, prin formulele cunoscute, dar adaptate stărilor prezente, revindicarea principală, egalitatea cu celealte națiuni, integrarea în

viața constituțională. Susținute acum de o nouă bază doctrinară, doleanțele, potrivit logicii iluminismului, invocă un contractualism raportat la împrejurările etnice din trecut. Acțiunile se îndreaptă spre oficialitate, dar presează și asupra episcopatului, pentru a reînvia funcția politică a bisericii, experimentată odinioară. În această atmosferă, traversând căutări și soluții, confesionale însă, ca redactarea unui *Supplex* în numele clerului greco-catolic (1 martie 1791), elita românească se fixează în cele din urmă la o formulă politică neconfesională, la un act reprezentativ național.

Centrul acțiunii se stabilește la Oradea, unde episcopul greco-catolic Ignatie Darabant, un remarcabil om de cultură, se hotărăște să sprijine mișcarea. Operă de colaborare națională, *Supplex Libellus Valachorum* a fost elaborat de personalitățile de prim plan ale vieții intelectuale: Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, Ioan Piuariu Molnar, Iosif Meheși, Budai Deleanu, Ioan Para, istorici și juriști, eclesiastici și laici, uniți și ortodocși. Semnat în numele națiunii de categoriile sale libere (*Clerus, Nobilitas, Civicusque Status Universae Nationis in Transilvania Valachicae*), *Supplex*-ul sintetizează postulatele în cinci puncte esențiale: 1. ștergerea numirilor odioase și jignitoare de tolerați, admiși, și reașezarea națiunii române în uzul tuturor drepturilor civile și „regnicolare”; 2. să i se redea națiunii locul pe care l-a avut în viața politică în Evul Mediu; 3. clerul, nobilimea și plebea să se considere la nivelul Stărilor care constituie uniunea celor trei națiuni; 4. reprezentarea proporțională în Dietă și în funcții; 5. unităților administrative cu majoritate românească să li se acorde numiri românești sau mixte ori să-și păstreze numele după râuri sau cetăți. În sfârșit, generalizând programul, memoria cere ca locuitorii principatului, fără deosebire de națiune și confesiune să se învrednicească, potrivit stării și condiției lor, de aceleași libertăți și beneficii, să poarte aceleași sarcini.

Memoria, amplu argument istoric și susținut de considerente de natură demografică, cuprinde revendicările fundamentale ale națiunii, aşa cum s-au cristalizat timp de șase decenii. Fiind de natură constituțională, postulatele preconizează, potrivit sensibilității epocii restituiriilor, reașezarea națiunii în drepturile depline cetățenești, egalitatea în drepturi cu națiunile politice, reprezentare proporțională în viața publică. Integrat perfect atmosferei timpului, memoria, în ambianța politică postiosefină, reticentă la înnoiri, cere o reașezare, o restituire a vechilor libertăți.

Orientarea politică a vremii lui Leopold al II-lea își arată pe deplin roadele; politicii de restituiri nobiliare i se răspunde, dinspre națiunea română, cu aceeași unitate de măsură, *Supplex*-ul cerând o *reintegratio*. Sub această aparență, românii avansează cereri noi, care vizau modificarea sistemului constituțional. Practic, revendicările, prin formulare și argumentația lor rațională, marcau o răsturnare de valori politice. Argumentele moderne ale *Supplex*-ului, întemeiate pe număr, erau îndreptate împotriva principiului regimului de Stări privilegiate, făcând loc unei viziuni non-medievale. Programul național al românilor, în măsura în care ar fi fost acceptat, transforma principatul într-o Țară Românească, prin rolul politic al unei națiuni precumpăratoare, prin număr și exercitarea drepturilor sale politice reprezentative.

Așa cum au fost redactate, dezideratele reflectau continuitatea cu etapa precedentă a luptei politice. Ceea ce, în mare parte, fusese revendicat în vremea lui Inochentie Micu capătă acum un aspect cumulativ, coerentă, unitate și o suplimentară argumentație. În țesătura textului, noua generație introduce idei izvorâte din climatul iluminist, dar și conceptele revoluției democratice, de egalitate, de drepturi ale omului și cetățeanului. Actul reprezentativ debutează cu o nedisimulată referință la *Declarația drepturilor omului și cetățeanului*. Evoluția în sens modern și concordanța cu noile aspirații sunt observabile și în modul în care concepe *Supplex*-ul națiunea. Dacă Inochentie Micu cerea recunoașterea ca a patra națiune constituțională, politică, generația nouă, prin argumentele de ordin demografic, are în vedere o națiune în termeni moderni, care să integreze întreg corpul social.

Programul românilor din Transilvania accentuează postulatele politice în raport cu constituția țării. În sistemul ei de priorități, generația fixează în prim plan dezideratul politic esențial, convinsă că satisfacerea acestuia le încorporează pe celelalte. Reprezentarea politică a națiunii proporțional cu numărul ei însemna de fapt prăbușirea vechiului sistem constituțional, dislocarea autonomiilor „națiunilor” constituite pe privilegiu. Revindicarea congresului național urma să creeze un organism constituțional românesc, o forță politică având individualitatea ei de acțiune. *Supplex*-ul

mișcării naționale este redactat și înaintat Curții. În ansamblu, ideile chemate în sprijinul acțiunii politice reflectau stadiul de dezvoltare al națiunii, o slabă dezvoltare burgheză, împrejurări politice ostile în interior, dar și aderențe la concepția iluminist-reformistă care îndrumă spre soluția petiționară îndreptată spre Curtea imperială, trecând astfel peste căile procedurale obișnuite, locale.

Soarta *Supplex*-ului a fost hotărâtă de raporturile politice interne ale Imperiului, de compromisul intervenit între Curte și nobilime în fața exploziei revoluționare europene. Trimis Dietei Transilvaniei, *Supplex*-ul întâlnește refuzul același bloc solidar al privilegiaților, care hotărăsc, o dată mai mult, menținerea constituției și a formelor tradiționale de conducere. Dar mai cu seamă acțiunea românească s-a lovit de viziunea politică centralizatoare și unificatoare a Imperiului, care nu putea să împărtășească soluții favorabile creării unor individualități naționale. În fața expansiunii revoluției democratice, politica imperială rămâne pe mai departe ancorată în imobilismul structurilor constituționale provinciale, preferând concordia cu nobilimea în locul inovațiilor, feudalitatea, aspirațiilor moderne.

Respins de Dietă, actul reprezentativ politic este urmat de un al doilea *Supplex* (1792), redactat și înaintat în numele celor doi episcopi, Ioan Bob și Gherasim Adamovici, primul reprezentând confesiunea greco-catolică, al doilea pe cea ortodoxă. În pofida plusului de argumentare istorică și restrângerii formulei naționale la aceea a instituțiilor ecclaziastice, cel de al doilea *Supplex* împărtășește aceeași soartă.

Al doilea *Supplex* a oglindit orientarea liderilor politici români spre largirea bazei sociale a mișcării naționale. Autorii acestei petiții reactualizează în termeni hotărâți ideea congresului național, formulată și în primul *Supplex*, cerând o adunare națională de genul congresului iliric la care să participe deputați nu numai din Stările militară, nobilă, bisericăescă și civilă, ci și din cea plebee. Comparativ cu primul *Supplex*, tonalitatea celui de al doilea este mai radicală, oglindind evoluția societății românești spre idealurile revoluției democratice. De altminteri, mișcarea națională, după respingerea revendicărilor primului *Supplex*, înregistrează accente protestatare. Curtea vieneză, confruntată cu acute probleme externe, este interesată în asigurarea liniștii interne pentru a se putea concentra în exterior. Acțiunea politică deschisă se oprește pentru multă vreme la acest punct, episcopilor interzicându-li-se pentru viitor preocupări de natură politică.

Momentul *Supplex*-ului însă își continuă efectele în societatea Transilvaniei, mișcarea politică asociindu-și alte grupuri sociale, negustorimea românească, care, în prelungirea acțiunilor revendicative din vremea iosefinismului, se întâlnește cu intelectualitatea în jurul unor repere comune naționale. Evoluția de la local și confesional spre național, participarea solidară a intelectualității laice și ecclaziastice, ortodoxă și greco-catolică la mișcare atestă progresul conștiinței naționale.

Mișcarea politică organizată în jurul *Supplex*-ului reunește pentru prima dată într-o acțiune conștientă diversele pături sociale libere interesate în obținerea unui nou statut politic. Deși obiectivele propuse de mișcare nu se realizează, afirmarea politică a intelectualității îi dovedește forța și locul pe care îl dețineă în societatea Transilvaniei. Continuat pe cele mai variate cai, programul se menține mereu prezent, stârnește dezbateri polemice în rândul națiunilor privilegiate, dar și al intelectualității românești, se difuzează pe verticală în societate, fiind reluat în noi condiții, prelungindu-și efectele în opera politică a generației revoluționare de la 1848.

Mișcarea națională din Țara Românească și Moldova. După pacea de la Kuciuk-Kainargi, în Țara Românească și Moldova activitatea politică revendicativă din timpul războiului continuă prin alte memorii redactate de opoziția internă, la care se asociază ample mișcări conspirative împotriva noilor domni fanarioti, Alexandru Ipsilanti și Grigore al III-lea Ghica. În noua ambianță de revenire la sistemul politic fanariot, îndepărtat pentru moment în timpul războiului, boierimea militează pentru înlăturarea domnilor străini. În 1778, complotul din Moldova îndreptat împotriva lui Constantin Moruzi s-a transformat într-o puternică acțiune antifanariotă, semnificativă pentru noul curs al acțiunii opozitioniste, care depășește forma petiționară prin încercări efective de schimbare a domnitorilor.

Paralel cu acțiunile conspirative și opoziționiste se constată, imediat după 1774, o multiplicare a proiectelor de reorganizare politică a țărilor române în legătură cu nădejdile pe care le trezește evoluția „problemei orientale”. Acțiunile petiționare urmează în linii generale cursul evenimentelor internaționale, care continuă să creeze cadrul de afirmare pentru opoziția internă. Așa se și explică faptul că între anii 1802-1807, în relație cu politica Franței napoleoniene, numărul memoriilor sporește, pentru ca în anii următori să fie în scădere până în preajma Revoluției lui Tudor Vladimirescu când ritmul devine iarăși intens.

Mișcarea antrenează personalități din rândul boierimii, oameni de cultură ca Mihai Cantacuzino, Ienăchiță Văcărescu, în general autori de memorii și scrieri istorice, clerici de prestigiu cum au fost Chezarie din Râmnic, Iacob Stamat și Leon Gheuca. Acestora li se alătură, la începutul secolului al XIX-lea, scriitori din rândul boierimii mici și mijlocii, intelectuali recrutați din burghezie, ce exprimă sub raport teoretic concordanța mișcării naționale cu gândirea politică europeană.

Memoriile și proiectele de reformă abordează problemele caracterului și sensului evoluției istorice a Principatelor, având ca punct de plecare ideile formulate de Dimitrie Cantemir, modul de realizare a transformărilor preconizate, chestiuni social-economice, de reformare a instituțiilor, aspecte ale formei de guvernământ. În acest ansamblu revendicativ, un loc central l-a ocupat dezbaterea statutului internațional al Principatelor, idee dominantă a programului politic românesc.

Mișcarea națională, amplu diversificată și consistentă ca motivație teoretică, datorită impactului iluminist, se exprimă prin mijlocirea broșurilor și pamphletelor, a literaturii social-politice și istorice, pătrunse de spirit critic. Genurile pe care le cultivă aceasta împrumută mult din modalitățile secolului al XVIII-lea, fapt ce ușurează comunicarea, conferind o notabilă audiență ideilor în societate.

Deși programul politic nu se fixează în Principate într-un act fundamental, în totalitatea lor memoriile și proiectele de reformă îl formulează coherent și îl articulează în raport cu principala problemă: *recăștigarea independenței prin abolirea dominației turco-fanariote*. Memoriile politice îi învinuiesc pe fanarioți și dominația otomană pentru decadența Principatelor și efectuează o analiză amplă și critică a sistemului fanariot. Soluțiile pe care le oferă sunt în marea lor majoritate reformiste. Memoriile manifestă o preocupare în creștere pentru problemele economice, pentru agricultură, manufacturi, comerț, afirmând totodată necesitatea abolirii monopolului turcesc; în schimb, datorită apartenenței autorilor lor la starea boierească, interesul acestor memorii pentru fenomenul social e foarte redus. În schimb, ele accentuează preocuparea pentru guvernământ, în ordine legislativă, judiciară și executivă, aducând în discuție problemele puterii principelui și originii sale etnice, alegerea, durata și limitarea atribuțiilor domniei. Concepțele noi, în circulație în țările române, adaptate la nivelul intereselor boierești, vehiculează un novator convoi semantic, care încorporează idei interesând structura politică și formele de guvernământ. Indiferent de opțiunile formei de guvernământ la care se fixează autorii programului politic - monarhie, republică, monarhie constituțională și reprezentativă, absolutism luminat sau de esență nobiliară - dezbatările prilejuite au contribuit la familiarizarea opiniei publice elitare cu alternativele posibile și cu ideea necesității schimbării vechilor forme.

Cu atât mai mult, referințele la statutul internațional al Principatelor exprimau o stare de spirit generală, favorabilă recăștigării independenței sau menținerii și consolidării autonomiei. Revindicarea unui nou statut juridic de către oamenii politici români era convergentă cu țelurile unor puteri europene, angajate direct în „problema orientală”, cu interesul acestora pentru înlăturarea dominației otomane. Se poate remarcă, pe măsură ce criza regimului fanariot se adâncește, o evidentă tendință cumulativă, de încorporare a principalelor revendicări într-un sistem de opțiuni fundamentale. Locul central îl deține și de astă dată, în amurgul regimului fanariot, revindicarea neatârnării Principatelor pe baza dreptului istoric, independența față de puterea suzerană și revenirea la domniile autohtone. Într-o epocă de restaurare, forțele sociale active sub raport politic cer hotărât, în termenii logicii iluminismului, o revenire la statutul politic al țărilor române dinaintea instaurării dominației otomane. Cu alte cuvinte, statul suveran, chiar dacă la nivelul ideologiei boierești, rămânea prizonierul întocmirilor sociale ale trecutului. În condițiile în

care burghezia era slab dezvoltată și eterogenă sub raport național, boierimea devine purtătoarea ideilor noi, pe care le adaptează, le corectează, îngustându-le semnificațiile potrivit intereselor ei diferențiate și păturilor ce o alcătuiau. În ansamblu, însă, programul politic, prin revendicările lui naționale, a reușit, în fața revoluției lui Tudor Vladimirescu, să solidarizeze, într-un fel sau altul, întregul corp social al națiunii.

Tările române și chestiunea orientală. Variațiile „problemei orientale”, progresele pe care le face Revoluția franceză și propagarea spiritului revoluționar în Europa Sud-Eestică se răspândește și asupra situației politice a țărilor române. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, în ambianța problematicii internaționale continentale, se cristalizează un nou climat, favorabil mutațiilor politico-teritoriale în sud-estul european.

După pacea de la Kuciuc-Kainargi, care nu rezolvase diferențele internaționale, „problema orientală” se complică în funcție de noile desfășurări militare. Imperiul rus și Monarhia austriacă manifestă în continuare tendințe expansioniste, iar Franța și Anglia devin tot mai active în aria stăpânirilor otomane. Întâlnirea Ecaterinei a II-a cu Iosif al II-lea la Moghilev deschide calea unei viitoare „antante” antiotomane, anticipată de tratative purtate între cele două curți. Textul definitiv al tratatului (mai 1781), garantând mutual stăpânirile celor două puteri, era îndreptat împotriva Imperiului otoman. Precizarea ulterioară a obligațiilor reciproce ocaziează și expunerea intențiilor în privința celor două Principate. Ecaterina a II-a propune crearea unui stat tampon între cele trei mari imperii sub numele de Dacia, format din Moldova și Țara Românească, sub un suveran de religie creștină ortodoxă. Statul urma să fie independent, fără a putea să fie încorporat de Rusia sau Austria ori să cadă sub o altă dependență. Atât acest proiect, cât și proiectul grec al Ecaterinei a II-a s-au lovit de asperitatele „problemei orientale”, împrejurare care face ca „regatul dacic” să rămână doar o recunoaștere a destinului comun al țărilor române. În realitate, cele două imperii continuă să aibă pe mai departe propriile interese față de Imperiul otoman, astfel că alianța austro-rusă facilitează expansiunea Rusiei, care ocupă Oceakovul (1787) pe baza înțelegerii din 1782. Războiul izbucnit în 1787, victoriile lui Suvorov la Focșani și Râmnic și ofensiva austriacă de la sfârșitul anului 1789 aduc Moldova și Țara Românească în stăpânirea aliaților. Ieșirea Austriei din război și încheierea păcii de la Sîstov (august 1791) a lăsat Rusia singură în războiul antiotoman. Pacea turco-rusă încheiată la Iași (9 ianuarie 1792) a confirmat tratatele precedente, obligând Poarta la respectarea privilegiilor Moldovei și Țării Românești. Războiul a oferit un nou prilej forțelor locale să participe la lupta împotriva stăpânirii otomane și, totodată, diplomației europene să-și manifeste interesul față de Principate. Proiectul regatului dacic și tendința Austriei de stăpânire efectivă a teritoriilor ocupate au readus în discuție statutul internațional al Țării Românești și Moldovei. Incidentul Oceakovului a dovedit Angliei direcția intențiilor politice ale Rusiei, convingând-o despre necesitatea unei linii politice de protejare a stăpânirilor europene ale Imperiului otoman.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, spațiul istoric sud-est european este într-o tot mai mare măsură înrăurit de efectele Revoluției franceze. Pe de o parte, expansiunea ideilor revoluționare și receptarea lor de mișcarea politică românească, potrivit propriului nivel de dezvoltare, stimulează noile proiecte de reformă, iar pe de alta politica orientală a Franței intră într-o nouă etapă. Înființarea consulatelor franceze în Principate (1796), pe de o parte atestă dimensiunile noi ale „problemei orientale” și pe de alta, contribuie la dialogul noilor idei cu societatea țărilor române. Prezența însă a Franței în zonă, alături de țările Rusiei, determină un tot mai accentuat interes politic al Angliei față de soarta Principatelor.

În această ambianță, politica napoleoniană, pentru care „problema orientală” reprezintă un mijloc în atingerea scopurilor sale de anvergură în Orient, stimulează înaintarea unor petiții către Napoleon (1802). Boierimea munteneană cere protecție împotriva turcilor, revenind, în 1807, cu un nou memoriu. În legătură cu aceeași prezență a Franței în Sud-Est, Talleyrand, după formarea coaliției a treia în 1805, reduce în planul diplomației europene soarta Principatelor. El propune lui Napoleon să ofere Austriei Principatele și Bulgaria, cu gândul să taie Rusiei posibilitatea de expansiune spre Constantinopol și să o opună astfel Austriei. Evenimentele viitoare nu validează

proiectele făurite pe parcursul evoluției „problemei orientale”, nici nu confirmă așteptările Principatelor. Dimpotrivă, în urma păcilor care încheie confruntările dintre marile puteri, Rusia, la 28 mai 1812, încorporează teritoriul dintre Nistru și Prut, aşa cum, în 1775, Austria anexase partea de nord a Moldovei.

Pentru Principate bilanțul acestei etape din istoria „problemei orientale” în secolul al XVIII-lea indică, sub aspectul revendicărilor românești, un progres incontestabil. Soarta lor politică ajunge în dezbatările internaționale, înscriindu-se pe ordinea de zi a discuțiilor, fiind inserată, în cele din urmă, în actele păcilor încheiate. Se poate considera că, între 1774 și 1802, seria de firmane, seneduri și hatișerifuri pe care Poarta a fost obligată să le acorde Principatelor au modificat statutul lor juridic. Puterea suzerană a fost constrânsă să garanteze privilegiile Principatelor și să țină seama în exercitarea drepturilor sale de clauzele tratatelor încheiate cu puterile străine. În aceste condiții și mișcarea națională a cunoscut un nou impuls, în același cadru al suzeranității otomane, care continuă, în urma imposibilității de a rezolva mulțumitor, pentru părțile angajate, problemele partajării Imperiului otoman.

Problema românească, în ansamblul ei, ajunge să fie cunoscută și prin evenimentele petrecute în Transilvania, unde răscoala lui Horea, prin răsunetul ei european, pătrunde în sferele diplomației și ale opiniei publice europene. Își într-un caz și într-altul mișcarea politică românească se convinge, în urma variatelor experiențe prilejuite de acțiunea marilor puteri, că o soluție pentru țările române nu putea veni decât din propriile acțiuni, concordante cu evoluția raporturilor internaționale.

Epoca reacțiunii în Transilvania și criza regimului fanariot. Evenimentele anilor 1790-1792 au lămurit curând cele două mari imperii, otoman și habsburgic, că noile împrejurări solicitau o modificare a politicii lor tradiționale. În timp ce Imperiul otoman capituzează în fața presiunilor interne și externe, încercând o politică de concesii față de dezideratele Principatelor dunărene, Imperiul austriac evoluează cu pași repezi spre reacțiune.

Războaiele austro-ruso-turce au evidențiat clar declinul iremediabil al Imperiului otoman, marcat de șubrezirea structurilor sale tradiționale. Înfrângerile militare au fost precedate de o semnificativă criză de autoritate a sultanatului, de manifestări de insubordonare în provincii, la care s-a asociat funcționarea deficitară a sistemului militar.

Însă evenimentele dau la iveală și o profundă criză a regimului fanariot, lăsând să se întrevadă de pe acum sensul evoluției viitoare. Pacea de la Kuciuk-Kainargi (1774), marcând rolul preponderent al Rusiei în Europa Răsăriteană și Sud-Eestică, accentuează decadența regimului fanariot. Deși restaurat după încheierea păcii, regimul fanariot în țările române prezintă acute fenomene de criză, în care se reflectă transformările înregistrate de societatea sud-est europeană. Astfel, declinul militar otoman și intervenția puterilor europene în raporturile turco-române creează un cadru larg de manifestare pentru mișcarea de emancipare națională. În aceste circumstanțe Imperiul otoman se vede silit să se deschidă cererilor țărilor române, în special să fixeze obligațiile în bani ale Principatelor și să-și atenueze practicile abuzive în achiziționarea produselor românești. În aceeași măsură, în 1802 Poarta corectează sistemul politic fanariot, stabilind durata domniei la șapte ani. Obligat la concesii, Imperiul otoman a încercat să realizeze climatul necesar împăcării contradicțiilor dintre regimul fanariot și forțele politice interne ostile aceluia.

Războaiele și, în general, complexitatea „problemei orientale”, ritmul mutațiilor intervenite în scena politică sud-est europeană determină o modificare în funcționarea pactului turco-fanariot. Atenții la evoluția situației politice europene, fanarioții dau semne de înstrăinare față de politica Portii; domnul Constantin Ipsilanti (1802-1806) trece decis la o politică de eliberare de sub dominația otomană în legătură cu Rusia și cu mișcarea de eliberare balcanică, sprijinind răscoala sârbească sub conducerea lui Caragheorghe (1804). Planurile de constituire a unei armate proprii și proiectul întemeierii unui regat dacic, ereditar în familia Ipsilanti, sunt dovada evidentă a orientării principelui fanariot spre interesele naționale ale țărilor române. Evenimentele de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea vădesc tot mai insistent îndreptarea mișcării naționale din Principate spre o soluție politică favorabilă eliberării de sub dominația turco-fanariotă,

în timp ce ultimul domn fanariot din Moldova, Mihai Suțu (1819-1821), se apropie de conducerea Eteriei.

În Transilvania, după Leopold al II-lea, cursul reformelor se degradează continuu, în timpul lui Francisc I (1792-1835) locul lui fiind luat în planul politiciei interne de reacțiune. Sunt combătute ideile revoluției democratice în cadrul unui regim polițienesc, în care cenzura și intervenția statului tineau să supravegheze orice manifestare a gândirii. Locul raționalismului care făcuse vogă în decenile anterioare este acoperit de valurile iraționalismului, de ascendentul catolicismului ultramontan și al ordinelor călugărești. Regimul, interzicând activitatea politică a naționalităților, obligă capii bisericii românești la stricte preocupări de ordin eclesiastic, răpind astfel o posibilitate de folosire a cadrului instituțional tradițional în scopuri politico-naționale. Orientarea spre iraționalism se remarcă și în acțiunea culturală sprijinită de oficialitate, pe care o direcționează într-un sens religios și conformist.

Imperiul strivește în 1794-1795 mișcarea iacobină maghiară condusă de Martinovici, care reușise să cuprindă în acțiunea ei secretă și cercuri intelectuale românești. Progresele Revoluției franceze decid definitiv nobilimea pentru soluția de colaborare cu tronul, astfel că regimul revine la practicile constituționale, la activitatea dietală, convins că opoziția nobiliară în fața primejdiei, reprezentată de mișcările sociale țărănești și de activitatea politică a naționalităților, nu mai era un real pericol politic. Dieta din 1794 o dovedește din plin prin soluțiile pe care le oferă problemelor presante sociale și național-culturale, ce atestă atitudini convergente cu imobilismul preconizat de stat.

În noile limite impuse de regim, politica națională se acomodează împrejurărilor, căutând un nou limbaj de exprimare prin cultură care câștigă de acum tot mai evidente dimensiuni politice. Beneficiind de liniile culturale oficiale, care propulsează o literatură de stat utilitară și conformistă, mișcarea națională românească lărgește neîncetat acest cadru, în care infiltrează preocupări cu conținut politic și național. Activitatea politică continuă totuși din inițiativa unor intelectuali ai generației anterioare prin elaborarea unui nou *Supplex*, în 1804, în care, alături de o remarcabilă continuitate a ideilor politice formulate anterior, se observă o preocupare pentru social și o orientare spre spațiul general românesc. Într-un ansamblu de inițiative culturale și politice apar și interesante mutații sub raport confesional, în încercarea de reunire a bisericilor pe care clerul ortodox și greco-catolic o face spre sfârșitul veacului. Triumful naționalului, asupra confesionalului, întinsa activitate culturală și audiența la intelectualitatea gravei probleme țărănești oferă și în Transilvania, în preajma Revoluției lui Tudor, fundalul pe care se vor clădi noile acțiuni politice. În timp ce factorii politici din Principatele dunărene se îndreptau hotărât spre soluția independenței naționale în raport cu Imperiul otoman, în Transilvania continuitatea programului *Supplex*-ului din 1791-1792 și noile accente naționale ale acțiunii politice, ca efect al penetrației noilor idei în păturile intelectuale mai largi, vestesc zorii unei noi epoci.

Iluminism și societate. Evenimentele politice de la sfârșitul secolului al XVIII-lea nu au rămas fără urmări în domeniul culturii. Trecerea de la „mica” la „mare” Europă a deschis noi posibilități de integrare a spațiului central-sud-est european în noua geografie spirituală a secolului luminilor. Țările române, situate la interferența zonelor culturale, între Occident și Oriental ortodox, au înregistrat experiența umanismului târziu și afirmarea ideii originii latine a poporului român. Umanismul s-a fixat însă într-o diversitate de structuri intelectuale, în care continuau să se manifeste realitățile lumii ortodoxe și catolice, diferențele variante ale Reformei, fiecare cu aspirațiile și tradițiile sale particulare. În aceeași măsură societatea țărilor române oferea un peisaj compozit de structuri central-europene și sud-estice, o Transilvanie integrată Imperiului habsburgic, Contrareforme și Reforme Catolice, o Moldovă și o Țară Românească aflate în aria stăpânirii Imperiului otoman și a influențelor curentelor de idei ale Sud-Estului, cărora li s-a suprapus înrăurirea iluminismului occidental, pătruns prin filiera germană și franceză, direct sau mediat.

De o demarcație riguroasă însă nu putea să fie vorba, deoarece structurile intelectuale și religioase învecinate se întrepătrundea, înfățișând o lume complexă care făcea ca umanismul, ortodoxia, Reforma și catolicismul să se subordoneze unor evidente tendințe sociale și politice.

Societatea Transilvaniei, datorită pluralismului etnic, lingvistic și religios, grefat pe o varietate de tradiții culturale naționale, învederează un multiculturalism cu un spectru larg de opțiuni. Tocmai această eterogenitate culturală, de o deosebită complexitate, evidențiază ipostazele diferite în care se manifestă secolul luminilor în zona țărilor române. Datorită diversității, receptarea valorilor spirituale prezintă un anumit eclectism în care *Aufklärung*-ul german protestant sau de expresie catolică se întâlnește cu iluminismul francez ori cu idei ce vin din spire revoluția democratică.

Reinserarea Europei Central-orientale într-un continent revenit la unitatea lui a avut urmări în procesul de redimensionare culturală. Astfel se constată o convergență a frontierelor culturale vest-est și est-vest, în care expansiunea ideilor occidentale întâlnește tendința de integrare în civilizația modernă.

La începutul secolului în cultura spațiului românesc se afirmă, pe fundalul unei societăți marcate de mobilitate, noile opțiuni ale preiluminismului. Dimitrie Cantemir, care exprimase la sfârșitul secolului al XVII-lea în opera lui filozofică de tinerețe, în *Divan*, un spirit nonconformist în raport cu dogmele ortodoxe și îndrăzneli de gândire care l-au apropiat de ideile Reformei antitrinitariene, vădea la început de secol al XVIII-lea preocupări concordante cu valorile preiluministe.

În această sferă de interes a iluminismului timpuriu se înscrie lucrarea geografică a învățatului principie, *Descriptio Moldaviae*, redactată în spiritul școlii germane cunoaștere a statelor (Staatenkunde); aceleași sensibilități culturale îi aparține opera lui Johann Filstich, *Tentamen Historiae Valachicae*, precum și lucrarea lui Köleséry consacrată mineritului din Transilvania, *Auraria Romano-Dacia* (1717). Făcând cunoscute cercurilor științifice realitățile țărilor române, această pleiadă de cărturari evidențiază originea latină a românilor, expunând-o unor mai largi cercuri intelectuale europene.

Dimitrie Cantemir, animat de ideea emancipării politice a țărilor române, consacră în *Historia Moldo-Vlachica* și *Hronicon a vechimii româno-moldo-vlahilor* pagini semnificative despre latinitatea poporului român și a limbii sale, subliniind ideea apartenenței acestuia la aceeași civilizație pe care o exprima în noțiunea de „Țara Românească”, ca patrie primitivă a românilor. Prințipele român continua, la nivelul unei savante argumentații, opțiunile umaniștilor din secolul al XVII-lea, conferind ideii de latinitate o formă doctrinară.

Angajat unor evidente scopuri politice, în ambiția Rusiei petrine, Dimitrie Cantemir dedică Imperiului otoman, în legătură cu evoluția politică din scena europeană, o substanțială operă din sfera turcologiei, *Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae*, care, alcătuită pentru baza cunoașterii surselor otomane, a fost, prin traduceri în limbile engleză, germană, franceză, un reper în cunoașterea impactului otoman în sud-estul european. Prințipele consacrată, în aceeași ambiție a epocii petrine, o prezentare a religiei mahomedane (*Sistema religiei mahomedane*) de largă circulație în epocă.

Domeniu prioritar al preiluminismului din țările române, cercetarea istorică atestă o asiduă preocupare pentru deslușirea critică a originii popoarelor, în prelungirea demersurilor istoriografiei barocului din perioada precedentă, în care se înscriu Cantemir, Filstich, Köleséry și Valentin Frank von Frankestein, cel din urmă cu *Breviculum nationum et praecipue-saxonicae in Transylvania* (1696), o primă investigare critică a originii sașilor.

În seria istoricilor preiluministi Martin Schmeitzel (1679-1747), profesor la Halle, a consacrat istoriei Transilvaniei un curs în care a stăruit și asupra istoriei românilor. El a mai publicat o istorie ecclaziastică *De Statu Ecclessiae Lutheranorum in Transylvania* (1722), la care a asociat o serie de alte lucrări. Între istoricii sași care au scris despre români, Martin Felmer (1722-1767) a evidențiat romanitatea românilor.

În istoriografia maghiară privitoare la Transilvania se continuă cronistica secolului anterior prin Mihai Cserei (1699-1756) și Petru Apor (1676-1752), care au oferit informații importante despre țara și obiceiurile localnicilor. În ce privește istoriografia română din Transilvania, *Istoria bisericii Scheilor Brașovului* a lui Radu Tempea al II-lea (1691-1742) reprezintă o pagină de istorie locală, a unui centru ortodox în care se dezvăluie rezistența la unirea cu Biserica Română.

În aceeași perioadă în Tara Românească se continua tradiția secolului anterior prin scrisul istoric din epoca lui Constantin Brâncoveanu și alte lucrări de conținut istoric care acoperă prima jumătate a secolului. Din pleiada de cronicari, Ion Neculce (1672-1745) se distinge ca istoric, participant și memorialist cu accente moraliste. În ce privește istoriografia română, cu excepția lui Cantemir și a stolnicului Cantacuzino, prevalează genul cronistic, istoria participantului care anunță însă un spirit atent la problemele și atmosfera veacului. Dovadă că încep să circule istorii universale privitoare la evenimentele contemporane, ca *Istoria asediului Vienei* în legătură cu Imperiul otoman.

Istoriografia preiluministă reușește, la începutul secolului al XVIII-lea, prin lucrări de erudiție, să universalizeze istoria țărilor și, în același timp, să contureze un profil scrisului istoric, care, prin metodă și concepție, câștigă trăsături moderne. Paralel însă, istoriografia aduce o bogată informație despre istoria primei jumătăți a secolului fanariot.

Ideile preiluministe atestă, în noua ambianță socio-politică, un raport inedit cu societatea, mutații semnificative în planul conștiinței, o aderență la spiritul novator, anticonfesional, care prefigurează mobilități în mentalitatea tradițională. Adoptarea unirii religioase semnifica în Transilvania o nouă atitudine ireverențiosă față de dogme, o anumită desprindere de sub autoritatea lor, o viziune laică ce încrina spre avantajele materiale sau de natură politică. Se remarcă, în general, la protagoniștii scenei culturale atașamentul pentru filozofie, o mai mare independență de gândire, preocupări pentru o cultură militantă, deschisă la nevoile societății.

Aceiunea Contrareformei în aria sud-estului european de la sfârșitul secolului a determinat replica ortodoxă prin seria de publicații în limba greacă sau română în care se iau în discuție principiile doctrinare ale catolicismului. În acest sens, contribuțiile lui Antim Ivireanu sunt relevante pentru polemica anticatolică orientată împotriva unirii religioase. *Tomul bucuriei* (1705) cuprinde texte îndreptate împotriva primatului papal și în general a prozelitismului catolic provocat de cardinalul Kollonich. Aceste scrimeri atestă spiritul de controversă confesională îndreptat împotriva catolicismului.

În această perioadă, cutreierată de o dinamică politică excesivă, impregnată de dispute religioase, se afirmă raționalismul ortodox și, paralel, se remarcă circulația cărților de înțelepciune ca *Floarea darurilor sau Pilde filozofești*, de proveniență occidentală. Semnificativ, la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, apariția temei „*translatio studii*” este simptomatică pentru aspirația intelectualului român care năzuiește la situarea propriului popor în civilizația europeană.

Dincolo de înfruntările confesionale în spațiul românesc, acțiunea Contrareformei și manifestările Reformei catolice în Transilvania determinau o reflecție asupra condiției politice și sociale a românilor. În contextul socio-politic creat de reformismul habsburgic se manifestă la mijlocul veacului, sub influența noilor idei, programul politic românesc, îndreptat de episcopul Inochentie Micu împotriva încorsetărilor feudale, în spiritul emancipării poporului român. Întemeiat pe realitățile politice și sociale ale principatului, programul politic românesc încorporează ideile preiluminismului și științelor camerale pe care își va sprijini revendicările. Beneficiind de formulările doctrinei latine în viziunea lui Dimitrie Cantemir, latinismul secolului al XVIII-lea se afirmă ca mișcare ideologică de anvergură, în care originea naționii era chemată să sprijine revendicările politice. În linii esențiale, ideologia națională se cristalizează la mijlocul secolului într-un program politic modern, la care colaborează deopotrivă dreptul natural, idei anticonfesionale și dreptul istoric.

Iluminismul românesc pornește, prin urmare, de la idei formulate la început de secol în ambianță preiluministă europeană, de la ideile operei lui Cantemir, cărora dezvoltarea politică și socială le conferă un suport. Argumentarea contractualistă a emancipării de sub dominația otomană și ideea latină devin, la nivelul funcționării dreptului istoric, leit-motivele noii culturi.

La mijlocul secolului, în împrejurările reformismului terezian, în cadrul absolutismului luminat, în Transilvania se conturează o orientare care se exprimă prin opera de instituționalizare culturală. Alături de centrele culturale existente în secolul al XVII-lea - Brașov, Sibiu, Aiud, Alba Iulia și Cluj - se dezvoltă la Blaj, devenit reședință a episcopilor greco-catolici, potrivit

promisiunilor actelor unirii și la inițiativa românească, un focar cultural greco-catolic. Aici se organizează instituții de învățământ gimnazial și superior (1754), mănăstiri greco-catolice, tipografii și biblioteci ce respiră o atmosferă spirituală europeană. Epoca lui Petru Pavel Aaron s-a relevat prin apariția unor cărți cu conținut teologic care argumentează bazele unirii religioase rezultate din doctrina catolică și ritul grec.

Lucrări, ca *Floarea Adevărului* (1750), în versiune latină *Flosculus Veritatis* (1753), sau *Doctrina Christiana* (1757) reprezintă manifestări ale Reformei catolice. Difuzarea noii doctrine s-a făcut pe filiera catehismelor care își aveau originile în *Catehismul roman* (1566), prin traducerea *Vulgata* sau a altor cărți redactate în spiritul Contrareformei și ideilor antischismatice care se evidențiază pe măsura expansiunii Imperiului. Această orientare spre erudiție în spirit catolic preliminează etapa iluminismului de conținut laic din deceniul opt al secolului, care dezvoltă ideile profesate de intelectualii de formă confesională.

Mișcarea intelectuală din Transilvania în etapa preiluministă cunoaște o febrilă activitate în mediile catolice, calvine, luterane sau unitariene care învederează un remarcabil progres al erudiției în cadre confesionale, dar adeseori și în domeniul științelor naturii, unde se distinge J. Fridvaldszky. În general, prevalează erudiția religioasă și istoriografia eclesiastică, care tind să cuprindă toate confesiunile.

Traversând o perioadă de organizare a luminilor în care tradițiile culturii preiluministe se prelungesc, în deceniul al optulea se conturează o mișcare iluministă ce se manifestă prin instituționalizarea culturii. Preocuparea pentru învățământ s-a manifestat la nivel central prin secularizarea școlii și așezarea ei în serviciul statului. Restructurarea învățământului universitar vienez în timpul Mariei Terezia a înrâurit viața spirituală a timpului. Astfel, *Allgemeine Österreichische Schulordnung* (1774) infuzează principiile sale în *Ratio Educationis* (1777) și *Norma Regia* (1785), care aveau în vedere și realitățile Transilvaniei.

Noile inițiative culturale sub influența reformismului luminat determină dezvoltarea istoriografiei și filologiei în întregul spațiu românesc. Istoria era chemată să argumenteze dreptul Țării Românești și al Moldovei la independență față de Poarta Otomană, iar în Transilvania doctrina latină sprijinea ideea de emancipare a românilor și integrarea lor într-o mai largă comunitate europeană prin catolicism.

În Principatele extracarpatiche se constituie deci un istorism contractualist care vizează emanciparea de sub suzeranitatea Imperiului otoman, idee care domină fondul doctrinar al actelor politice, iar în interiorul arcului carpatic unul aplicat raporturilor interetnice.

În Transilvania iluminismul se conturează în raport cu noile experiențe intelectuale prilejuite de contactul cu filozofia lui Christian Wolff, la care aderă noua generație. Datorită traducerilor și prelucrărilor filozofice în culturile maghiară, germană și română are loc o concordanță cu filozofia secolului. Filologia la rândul ei a înregistrat netăgăduite succese prin cultivarea limbii, prin mișcarea gramatică, spre exemplu lucrarea lui Micu, *Elementa linguae daco romanae sive valachicae*, menită dovedirii structurii gramaticale latine a limbii române. Mișcarea gramatică și lexicografică pregătește instrumentarul comunicării în epoca luminilor, iar istoriografia tinde să precizeze propria identitate națională la români, sași sau maghiari.

Cultivarea filozofiei ca preocupare autonomă, emancipată de religie, datorită raționalismului wolffian, a colaborat la desacralizarea culturii și la asimilarea unor valori europene. Crearea terminologiei filozofice moderne și vehicularea noilor concepte împrumută istoriei și filologiei un plus de raționalitate. Contactul cu filozofia a contribuit la restructurarea utilajului mental care a îngăduit însușirea unor convingeri iluministe.

În Moldova și Țara Românească ideile iluministe, grefate pe o proprie tradiție culturală, contribuie, datorită multiplicării contactelor cu cultura occidentală, la integrarea unui corpus de idei iluministe și democratice ce au lărgit perspectiva elitei despre societatea proprie în raport cu civilizația europeană. Intelectualii români, recrutați din boierime, în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și mai târziu din boierimea mică și mijlocie și chiar din mediul citadin, angajează discuții despre formele de guvernământ, ce se reflectă în proiecte de reformă a societății. Spre sfârșitul secolului și la începutul celui următor se vehiculează idei despre absolutismul luminat, monarchia

constituțională, republică, idei care atestă cristalizarea spiritului modern la nivelul elitelor și, implicit, o schimbare de mentalitate vizibilă în mișcarea ideologică a timpului. În această ambianță a dialogului cu Europa sporește conștiința etnică ce alimentează patriotismul și conștiința națională.

Se poate remarcă pentru ultima treime a secolului și cu deosebire din deceniul opt atât în Transilvania, cât și în Principatele extracarpatice simultaneitatea afirmării conștiinței naționale în mediile eclesiastice și laice. Dacă în exteriorul arcului carpatic în deceniul opt se observă o preeminență a marii boierimi în formularea dezideratelor naționale, în Transilvania mediile eclesiastice, greco-catolice și ortodoxe, prin intelectuali de origine mic-nobiliară, sunt purtătoare ale ideilor noi de sorginte iluministă, subsumate emancipării națiunii.

În aceeași ambianță a luminilor, în cultura maghiară se organizează *Societatea pentru cultivarea limbii maghiare din Transilvania* de către Aranka, iar în mediul săesc *Societas filohistorum Transylvanae*. În domeniul gramaticii apar lucrări semnificative ca: *Observații de limbă românească* a lui Paul Iorgovici, o gramatică generală, iar la maghiari dizertația lui Gyarmathi Samuel, *Affinitas linguae hungaricae cum linguis finnicae originis grammatica*.

Cultura iluministă în țările române, cu aportul noii filozofii, într-o ambianță politică stimulativă, datorită reformismului, cultivă pe scară largă istoria într-un spațiu în care pluralismul etnic era predominant. Peisajul istoriografie al secolului luminilor este de o rară diversitate și bogăție în domeniul istoriei naționale, prin istorii provinciale sau generale consacrate spațiului românesc. Complexitatea scenei politice europene în aria central-orientală a imprimat scrisului istoric note specifice care reflectau tendințe politice naționale. Există o evidentă continuitate a genurilor prin perpetuarea cronisticii secolului precedent, la care se asociază, tot în prelungirea demersurilor anterioare, istoriile. Mihai Cantacuzino scrie o *Istorie a Țării Românești*, cu interes pentru problemele economice, din care nu au lipsit elementele de ordin politic. Adiacent, același om politic va redacta o *Genealogie a Cantacuzinilor*. Epoca este ilustrată istoriografic de Dionisie Eclesiarhul cu un *Hronograf* în care istoria națională este impregnată de istoria generală. În aceeași orientare se situează și *Cronica protosinghelului Naum Râmniceanu*, o lucrare compozită în care datele de istorie politică se împletește cu cele de istorie economică, financiară și instituțională.

Istoriografia modernă propriu-zisă debutează în secolul luminilor în Transilvania, unde contactele cu istoriografia europeană, în special de sorginte germană, sunt continue învederând existența unor mai vechi tradiții și o diversitate de influențe din mediile europene potrivit specificului confesional. Istoriografia română se afirmă prin opera lui Samuil Micu, un inițiator al erudiției românești, prin *Brevis Historica Notitia* (1778) adresată cercurilor savante în limba latină, o scriere ce poartă amprenta umanismului târziu și, în bună măsură, a concepției luminilor. Convins de necesitatea difuzării cunoștințelor istorice, el redactează, după mișcarea *Supplex*-ului, *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, în care tipul de istorie iluministă se impune prin capitole în care sensibilitatea luminilor este prezentă în tratarea istoriei culturii, a vieții religioase și a problemelor politice. Prin *Istoria și lucrurile și întâmplările românilor*, Samuil Micu a încercat o expunere a istoriei spațiului istoric românesc, a națiunii române care a rămas însă la formula *Historia rerum gestarum* într-o narativă încă provincială, întreruptă de capitole de ordin general consacrate culturii și vieții religioase.

Istoriografia secolului al XVIII-lea românesc se impune și prin erudiția individuală datorată lui Gheorghe Șincai, autorul unei colecții de izvoare intitulată *Rerum Spectantium ad universam gentem daco romanam*, care, pe temeiul izvoarelor narrative, a oferit o imagine a națiunii din cele mai vechi timpuri până în secolul al XVIII-lea. Pe această bază el a alcătuit *Hronica românilor și a mai multor neamuri* care a stat la începuturile sintezei istorice românești în secolul al XIX-lea, datorită imprimării sale. Absorbind informația lui Samuil Micu și ideile acestuia, Șincai a făcut să progreseze erudiția istorică și totodată ideea integrării fenomenului românesc în istoria europeană.

Istoriografia în secolul luminilor în Transilvania este de o apreciabilă diversitate în raport de apartenența etnică, de mediile formative care înrăuresc problematica tratată, concepțiile și metodele profesate. În ansamblu, istoriografia continuă spiritul erudiției secolului al XVII-lea și istoriografia preiluministă, cărora le asociază experiența istoriografiei luminilor. Existența tradițiilor confesionale diferite, ortodoxe, greco-catolice, catolice sau reformate, a pluralismului etnic și

lingvistic determină orientări istoriografice diferențiate sub influența *Aufklärung*-ului catolic sau luteran. Astfel, scrisul istoric din Transilvania cunoaște o bogată literatură istorică de expresie maghiară ce continuă tradiția secolului anterior și a epocii preiluministe prin Petru Bod, care aparține, prin subiectele tratate și metoda istorică practicată, tradiției *Aufklärung*-ului. Interesat de istoria tiparului, de bibliografie a scris și o istorie a românilor din Transilvania văzută din unghiul istoriei civile și ecclaziastice în care a înscris pagini privind istoria unirii românilor și a mișcărilor religioase de la mijlocul veacului. În istoria maghiară s-a distins Benkő József, prin scrierile sale din sfera istoriei medievale și mai cu seamă prin lucrarea de referință *Magnus Transilvaniae Principatus* în care o vastă erudiție se împletește cu acuratețea reconstituirii istorice instituționale.

În aceeași perioadă, continuând tradiția epocii precedente, în sfera istoriei constituționale și ecclaziastice se remarcă istoricul săs Karl Eder, care s-a distins deopotrivă prin publicarea izvoarelor în *Scriptores rerum Transilvanicarum*, la care a asociat o *Historia rerum Ungaricarum et Transilvanicarum*. Karl Eder s-a integrat însă și mișcării polemice orientate împotriva *Supplex*-ului, redactând o ediție însotită de note critice în care se dezvăluie un evident spirit partizan.

Dintre istoricii săși, una din personalitățile reprezentative a fost Iohann Seivert (1735-1785), autor al unui *Lexicon* bibliografic și al lucrării, rămase în manuscris, *Specimen Transilvaniae litteratae*, și profesorul de la Göttingen, Michael Hissmann, care a rămas în legătură cu patria sa.

În aceeași atmosferă a afirmării naționalismului orientat spre emanciparea românilor, Petru Maior scrie *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* (1812) și *Istoria bisericii românilor* (1813) în care spiritul polemic, cu accente voltairiene, se orientează în direcția preromantismului. Iluminist ca formăție, atașat Reformei catolice și reformismului, prelungește prin scrisul său mișcarea politică a *Supplex*-ului. Din aceeași familie spirituală, Ion Budai Deleanu, prin *Historia Populorum Transylvaniae*, încearcă să deslușească originea popoarelor Transilvaniei în concordanță cu ideile politice ale secolului. Opera lui Budai Deleanu reunește multiple influențe culturale, iluministul erudit de factură germană, aparținând școlii Göttingenului, cu evidente înrăuriri ce veneau dinspre iluminismul francez sau englez. Opera lui Budai Deleanu, lexicografică și istorică, se atașează ideilor lui Schlözer care influențează orientarea lui spre conceptul de națiune modernă și spre spiritul democratic. El a fost un anticipator al unității țărilor române.

În general, se poate considera că istoriografia Transilvaniei aparține prin concepția și metoda practicată unui iluminism de factură germană în care tradiția rămâne preponderentă, alături de idei ce sunt încadrabile spiritului veacului luminilor prin militantismul profesat și libertatea de gândire. Chiar dacă *Historia rerum gestarum* este încă prevalentă, se remarcă o integrare, prin problematica tratată și scriitură, unei noi concepții despre istorie emancipată de providentialism. Iсториография a contribuit în vremea iluminismului la afirmarea conștiinței naționale și a unui spirit identitar. Deopotrivă istoriografia a adâncit cunoașterea reciprocă a etniilor prin conturarea imaginii celuilalt. Prin subiectele tratate și circulația lucrărilor în afara hotarelor Transilvaniei, s-a propagat în Europa o imagine asupra istoriei spațiului românesc.

În epoca luminilor, cultura țărilor române a cunoscut o diversificare prin domeniile cultivate care ilustrează o anume evoluție de la enciclopedism spre autonomia domeniilor. În același timp, în Transilvania se remarcă o deschidere, în ultima treime a secolului, spre difuzarea culturii, prin literatura de stat și cărțile de colportaj din domeniul științific. Astfel, alături de cultivarea filozofiei wolffiene prin traduceri sau prelucrări, cultura secolului luminilor se încadrează dinamicii europene în planul ideilor. De o deosebită însemnatate este literatura de luminare a poporului, prin traducerea și adaptarea unor cărți orientate spre înlăturarea superstițiilor. Alături de această literatură, calendarele satisfac cerințele culturale ale țărănimii sau ale elitei rurale care, potrivit procesului de alfabetizare, contribuie la sporirea nivelurilor de cultură.

Alături de această „literatură”, secolul luminilor aduce reale contribuții beletristice, preluând motive ale literaturii europene în domeniul poeziei sau prozei. Din rândul acestor creatori, Ion Budai Deleanu ocupă, prin epopeea *Tiganiada* și *Trei viteji*, un loc proeminent. În poezie Ienăchiță Văcărescu, prin tematica erotică realizează adeseori accente care tind să depășească gustul lăutăresc. Un rol important în penetrarea noilor idei în societatea românească l-a deținut în Principatele dunărene cultura greacă prin Academiile domnești de la București și Iași și, totodată,

datorită interesului intelectualilor români pentru cultura occidentală receptată prin intermediare grecești, dar și direct. În general, începând cu ultima treime a secolului, are loc o schimbare în sensibilitate, astfel că pe fundalul clasicismului se cultivă noi genuri literare ce anunță romantismul prin Costache Conachi sau Alecu Văcărescu. În literatura maghiară Barcsay Abraham a zugrăvit în poeziile sale datinile poporului; lui i se pot asocia Báróczy Alexandru, Nalácz József, ei fiind în egală măsură traducători care răspândesc literatura franceză și ideile moderne care pătrund, via Viena, din Franța. Capitala Imperiului, impregnată în secolul al XVIII-lea de cultura franceză, propagă prin lojile masonice un nou gust literar. În secolul al XVIII-lea Aiudul protestant maghiar a fost un focar al culturii franceze. În egală măsură Sibiul, datorită activității culturale a lui Samuil Brukenthal, un propagator al barocului pe aceeași filieră a masoneriei, a fost în a doua jumătate a secolului în centrul vieții spirituale.

Sub raport artistic sfârșitul epocii luminilor aduce o dată cu noile aspirații moderne o deplasare de la arhitectura eclesiastică spre creația profană, prin apelul la un limbaj propriu în arhitectură sau pictură. În această epocă sunt detectabile influențe dinspre arta occidentală germano-austriacă datorită legăturilor cu Occidentul. Acum apar construcții monumentale, palatul de la Bonțida al contelui Bánffy și la Cluj al fiului său George Bánffy, excepțională realizare în arta barocului transilvănean. Aceste exemple au fost determinante pentru proliferarea construcțiilor nobiliare în Transilvania. În mediul românesc la Blaj, în a doua jumătate a secolului, se construiește catedrala greco-catolică, opera arhitectului Martinelli, dimpreună cu seminarul școlar.

În ansamblul său, iluminismul a contribuit la integrarea în cultura europeană, prin creații care poartă amprenta originalității datorită raportului stabilit între lumini și spiritul național. În special datorită filologiei, creația lexicografică și gramaticile au colaborat la stabilirea locului limbii române în familia limbilor române prin latinism.

Bibliografie

În așteptarea unei lucrări de ansamblu consacrată Evului Mediu românesc în toate aspectele sale, cu încorporarea rezultatelor cercetărilor vechi și recente, vor fi consultate cu folos sintezele generale de istorie românească.¹

Geneza statelor românești. Fragmentele romanității răsăritene și autonomiile lor politice anterioare constituirii Țării Românești și Moldovei au constituit obiectul unor valoroase lucrări de specialitate: *Răscoala și statul Asăneștilor. Culegere de studii*, București, 1989; *Aromânia: istorie, limbă, destin*, București, 1996; Șt. Brezeanu, *Romanitatea orientală în Evul Mediu. De la cetățenii romani la națiunea medievală*, București, 1999; Al. Madgearu, *România în opera notarului anonim*, Cluj-Napoca, 2001; Ș. Papacostea, *România în secolul al XIII-lea. Între cruciata și Imperiul mongol*, București, 1993; structura țărilor românești opriți în evoluția lor spre stat se reflectă în două cazuri cercetate pluridisciplinar de R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, ed. a II-a, București, 1997 și idem, *La începuturile Evului Mediu românesc: Țara Hațegului*, București, 1988; A. Lukács, *Țara Făgărașului în Evul Mediu (secbolele XIII-XVI)*, București, 1999; A. A. Rusu, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare, 1997; situația de la răsărit de Carpați a format obiectul cercetărilor lui V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982 și idem, *Realității etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Iași, 1985.

Constituirea Țării Românești și Moldovei a fost una dintre preocupările principale și permanente ale medievisticii românești. Diversele etape ale cercetării acestei chestiuni capitale sunt ilustrate de: D. Onciu, *Scrisori istorice*, I-II, București, 1968; Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945; *Constituirea statelor feudale românești* (volum colectiv), București, 1980; Ș. Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988; Șt. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997. I. A. Pop,

¹ A se consulta și Șerban Papacostea, *Evul mediu românesc*, Editura Corint, București, 2001.

Români și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania, Cluj-Napoca, 1996.

Din vasta bibliografie consacrată evoluției realităților complexe sub raport etnic, politic și confesional din Transilvania, semnalăm: K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986; I. Moga, *Les Roumains de Transilvanie au Moyen Age*, Sibiu 1944; idem, *Voievodatul Transilvaniei. Fapte și interpretări istorice*, Sibiu, 1944; M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*, București, 1981; O. Pecican, *Troia, Veneția, Roma. Studii de istoria civilizației europene*, Cluj-Napoca, 1998. *Geschichte der Sachsen auf dem Gebiete Rumäniens* (volum colectiv), Bukarest, 1979; *Kurze Geschichte Siebenbürgens* (volum colectiv), Budapest, 1990.

Tările române și primul asalt al puterii otomane (sfârșitul secolului al XIV-lea-1526).

Economie și societate. Deși concepută în spiritul marxist dogmatic, lucrarea semnată de V. Costăchel, P. P. Panaiteșcu și A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (secolele IV-XVI)*, București, 1957 e încă utilă; de asemenea P. P. Panaiteșcu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orânduirea feudală*, București, 1964; o lucrare esențială a consacrat acestei teme H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmaș românești, I-III*, București, 1958-1965; C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, București, 1943. v. și D. C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV-XV*, București, 1973; pentru rolul comerțului în evoluția societății medievale românești, v. I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV und XVI. Jahrhundert*, Gotha, 1911; idem, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts*, Cernăuți, 1912; N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, I, București, 1925; Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, ed. a II-a revăzută, îngrijită de V. Spinei, Iași, 1999; B. Murgescu, *Civilizația monetară în țările române în secolul al XVI-lea*, București, 1996. P. P. Panaiteșcu, *Interpretări românești*, ed. a II-a, București, 1996; Traian V. Poncea, *Geneza orașului medieval românesc în spațiul extracarpatic, sec. X-XIV*, București, 1999. I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania, 1440-1514*, București, 2000.

Structurarea puterii. Al. A. Buzescu, *Domnia în țările române până la 1866*, București, 1943. Emil I. Vîrtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea*, București, 1960; Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1965; N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (secolele XIV-XVII)*, București, 1968; *Istoria dreptului românesc* (lucrare colectivă), I-II, București, 1980-1983; *Instituțiile feudale din Țările Române. Dicționar* (lucrare colectivă), București, 1988; Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980; I. Donat, *Domeniul domnesc în Țara Românească (secolele XIV-XVI)*, București, 1996; Gh. I. Brătianu, *Adunările de Stări în Europa și în țările române în Evul Mediu*, București, 1996; I. A. Pop, *Instituțiile medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, 1991. A. Andrea, *Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică (1718)*, Reșița, 1996; Gh. Ciulei, *Dreptul românesc în Banatul medieval*, Reșița, 1997; V. Achim, *Banatul în Evul Mediu*, București, 2000.

R. Rosetti, *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului al XVII-lea*, București, 1947.

Răscoalele țărănești din Transilvania: D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, I-III, București, 1967; L. Demény, *Az 1437-1438 as Bábolnai népi felkelés* (Răscoala populară de la Bobâlna din 1437-1438), București, 1960.

Centralizarea politică și reacția nobiliară. Rezistența împotriva expansiunii otomane.
Ștefan cel Mare: P. P. Panaiteșcu, *Mircea cel Bătrân*, București, 1944; C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun*, Iași, 1984; I. Minea, *Vlad Dracul și vremea sa*, Iași, 1928; M. P. Dan, *Un stegar al luptei antiotomane: Iancu de Hunedoara*, București, 1974; A. A. Rusu, *ban de Hunedoara și românii din vremea lui*, Cluj-Napoca, 1999. I. Bogdan, *Vlad Tepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui. Studiu critic*, București, 1896; Șt. Andreescu, *Vlad Tepeș (Dracula). Între legendă și adevar istoric*, București, 1976; N. Stoicescu, *Vlad Tepeș*, București, 1976; M. Cazacu, *L'histoire du prince Dracula en Europe Centrale et Orientale (XVe siècle)*, Geneve, 1988; N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel*

Mare povestită neamului românesc, Bucureşti, 1904; I. Ursu, *Ştefan cel Mare, domn al Moldovei de la 12 aprilie 1457 până la 2 iulie 1504*, Bucureşti, 1925; Al. V. Boldur, *Ştefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457-1504)*. Studiu de istorie socială și politică, Madrid, 1970; V. Ciobanu, *Țările Române și Polonia: secolele XIV-XVI*, Bucureşti, 1985; II. Czamanska, *Moldawia i Wolosczyzna wobec Polski Wegier i Turcji w XIV i XV wieku (Moldova și Țara Românească față de Polonia, Ungaria și Turcia în secolele XIV și XV)*, Poznan, 1996; E. Denize, *România între leu și semilună. Războaiele turco-venete și influența lor asupra țărilor române (secolele XV-XVI)*, Târgoviște, 2003. H. Ursu, *Moldova în context politic european (1518-1527)*, Bucureşti, 1972; Tahsin Gemil, *România și otomanii în secolele XIV-XVI*, Bucureşti, 1991; N. Stoicescu, *Radu de la Afumați*, Bucureşti, 1983; II. Cazan și E. Denize, *Marile puteri și spațiul românesc în secolele XV-XVI*, Bucureşti, 2001.

Tradiția romanității și spiritualitate bizantino-slavă: A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ediția a II-a, Bucureşti, 1993; G. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, Bucureşti, 1972; idem, *Cultură și literatură română veche în context european. Studii și texte*, Bucureşti, 1979; N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, I-II, Bucureşti, 1974; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Bucureşti, 1991; *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, Bucureşti, 1958; *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare. Culegere de studii* (volum colectiv), Bucureşti, 1964.

Hegemonia otomană (1526-1593).

Instaurarea hegemoniei otomane. Statutul țărilor române: Tahsin Gemil, *România și otomanii în secolele XIV-XVI*, Bucureşti, 1991; M. Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în Evul Mediu*, Bucureşti, 1993; Cristina Feneșan, *Constituirea Principatului autonom al Transilvaniei*, Bucureşti, 1997.

Putere nobiliară și stat. Confruntări politice în cadrul rivalității otomano-habsburgice: I. Ursu, *Die auswärtige Politik des Peter Rareş, Fürst von Moldau (1527-1538)*, Wien, 1908; Petru Rareş (volum colectiv), Bucureşti, 1978; R. Ciocan, *Politica Habsburgilor față de Transilvania în timpul lui Carol Quintul*, Bucureşti, 1945; Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. I, Bucureşti, 1980; V. Motogna, *Relațiunile dintre Moldova și Ardeal în veacul al XVI-lea*, Dej, 1928; Șt. Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfârșitul secolului al XVI-lea*, Sibiu, 1944; Gh. Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1994; D. C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz*, ed. a II-a, Bucureşti, 1966.

Curente spirituale și culturale: S. Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, Bucureşti, 1987; Cartojan, N., *Istoria literaturii române vechi*, Bucureşti, 1980; P. P. Panaiteescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Bucureşti, 1965; I. Gheție și Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, Bucureşti, 1985; idem, *Diagonul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, Bucureşti, 1994; C. Alzati, *Terra romena tra Oriente e Occidente. Chiese ed etnie nel tardo 500*, Milano, 1982; M. Crăciun, *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*, Cluj-Napoca, 1996; I. Jighiliu, *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova: Secolele XV-XVII*, Bucureşti, 1997; *Istoria artelor plastice în România*, I-II, Bucureşti, 1968, 1970.

Pro Republica Christiana. Pentru epoca lui Mihai Viteazul sunt esențiale sintezele consacrate Imperiului otoman: Halil Inalcık, *Imperiul otoman. Epoca clasică*, Bucureşti, 1996; Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman*, Bucureşti, 1978. Din lucrările monografice: Ion Sârbu, *Istoria lui Mihai Viteazul, domnul Țării Românești. Răzmeritele și politica lui din afară (dimpreună cu întâmplările atingătoare din Țările Române)*, vol. I, Bucureşti, 1904 și vol. II, partea I, Bucureşti, 1907; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. I-II, Bucureşti, 1935; P. P. Panaiteescu, *Mihai Viteazul*, 1936; Al. Randa, *Pro Respublica Christiana Die Walachei im „Langen“ Türkenkrieg der Katholischen Universalmächte (1593-1606)*, München, 1964. Din lucrările speciale consacrate raporturilor româno-otomane, v. M. Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în Evul Mediu*, Bucureşti, 1993; Tahsin Gemil, *România și otomanii în secolele XIV-XVI*, Bucureşti, 1991; Cristina Feneșan, *Constituirea Principatului autonom al Transilvaniei*, Bucureşti, 1997. Pentru viața economică și socială: C. Giurescu, *Studii de*

istorie socială, Bucureşti, 1943; I. Donat, *Domeniul domnesc în Țara Românească (secolele XIV-XVI)*, Bucureşti, 1996; O. Iliescu, *Economia monetară a Țării Româneşti în timpul lui Mihai Viteazul*, în „Revista istorică”, IV, 1993, nr. 5-6, p. 427-456; B. Murgescu, *Plăți externe, fiscalitate și economie monetară în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVI-lea*, în „Revista istorică”, IV, 1993, nr. 5-6, p. 457-472. În ce privește regimul de stări și raporturile lui Mihai Viteazul cu boierimea, v. Gh. I. Brătianu, *Sfatul domnesc și Adunarea Stărilor în Principatele Române*, Bucureşti, 1995; *Mihai Viteazul. Culegere de studii* (volum colectiv), Bucureşti, 1975, iar pentru stările transilvăneni și relațiile cu Țara Românească, v. Gh. I. Brătianu, *Adunările de Stări în Europa și în țările române în Evul Mediu*, Bucureşti, 1996. Politica de unificare și caracterul ei au fost tratate de I. Nistor, *Domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în „AARMSI”, s. III, t. XXVIII (1945-1946), p. 448-600; Șt. Andreeescu, *Restitutio Daciei*, vol. I-III. Bucureşti, 1980, 1989, 1997; A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII*, Bucureşti, 1983; I. Toderașcu, *Permanențe istorice românești. Factorii unității românești*, Iași, 1994; idem, *Unitatea medievală românească*, Bucureşti, 1998; I. A. Pop, *Istoria Transilvaniei medievale: de la etnogeneza românilor până la Mihai Viteazul și etapele elaborării planului de dobândire a Moldovei*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Bucureşti, 1975, p. 51-73; interpretarea nuanțată a înfăptuirii unificării lui Mihai Viteazul, v. V. Papacostea, *Mihai Viteazul*, în *Civilizație românească și civilizație balcanică*, Bucureşti, 1983; M. Berza, *Mihai Viteazul și unirea Țărilor Române*, în *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, Bucureşti, 1985; efectele unificării în Transilvania, v. D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, Bucureşti, 1984; politica ecclaziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania în raport de regimul de Stări: P. Teodor, *Politica ecclaziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în „Revista istorică”, III, 1992, nr. 5-6, p. 473-490; Șt. Andreeescu, *Restitutio Daciei*, vol. III, *Studii cu privire la Mihai Viteazul*, Bucureşti, 1997, p. 227-282.

Monarhia feudală. Statutul Principatelor în secolul al XVII-lea este înfățișat de M. Maxim, *Le statut des Pays Roumains envers la Porte Ottomane aux XVe-XVIIIe siècles*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXIV, 1995, nr. 1-2, p. 29-50; idem, *Țările Române și înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în Evul Mediu*, Bucureşti, 1993; Tahsin Gemil, *Considérations sur les rapports politiques roumano-ottomans au XVIIe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XV, 1976, nr. 4, p. 665-686; idem, *Țările Române în contextul politic internațional (1621-1672)*, Bucureşti, 1979; Călin Felezeu, *Statutul principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană (1541-1688)*, Cluj-Napoca, 1996; V. Ciobanu, *România în politica Est-Central europeană. 1648-1711*, Iași, 1997. Pentru interpretarea semnificațiilor convențiilor Principatelor cu Imperiul otoman rămân valabile considerațiile lui Șerban Papacostea, *Tratatele Țării Românești și Moldovei cu Imperiul otoman în secolele al XIV-XVI: ficțiune politică și realitate istorică*, în vol. *Sfat, Societate, Națiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, p. 93-106. Pentru organizarea politică și instituțională, v. Gh. I. Brătianu, *Sfatul Domnesc și Adunarea Stărilor în Principatele Române*, Bucureşti, 1995, iar pentru Transilvania: idem, *Adunările de Stări în Europa și în țările române în Evul Mediu*, Bucureşti, 1996; Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, 1980. Sistemul politic al Transilvaniei în secolul al XVII-lea a fost discutat de D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, Bucureşti, 1984; în ce privește baza socială a puterii prințiere, v. Benda K., *Les bases sociales du pouvoir des princes de Transilvanie*, în *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie*, Budapest, 1963, iar ideologia centralizării la Wittman, T, *L'idéologie de centralisation de la principauté de Transylvanie et ses rapports européens*, în *ibidem*; viața politică internă și externă a țărilor române și locul acestora în planurile otomane și politica sud-est europeană în secolul al XVII-lea, v. Makkai, L, *Trecutul comun româno-maghiar. Lichidarea politică medievală*, în Gheorghe I. Brătianu-Makkai Lászlo, *Tunderkert / Grădina zânelor*, Budapest, 1994; Fl. Constantiniu, *De la Mihai Viteazul la fanarioți: observații asupra politicii externe românești*, în „SMIM”, VIII, 1975, p. 101-135; S. Andea, *Transilvania, Țara Românească și Moldova. Legături politice (1656-1688)*, Cluj-Napoca, 1996; A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII*, Bucureşti, 1983; N. Stoicescu, *Matei Basarab*, Bucureşti, 1988; Al. Ligor, *Prin Moldova în timpul*

lui Vasile Lupu, Bucureşti, 1987; *Constantin Brâncoveanu* (volum colectiv), Bucureşti, 1989; P. Cernovodeanu, *în vâltoarea primejdiilor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688-1714)*, Bucureşti, 1977. V. Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, Bucureşti, 1983; idem, *Traditiile românești de istorie și cultură*, Bucureşti, 1996; istoria socială a fost tratată în lucrările lui David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, 2 vol., Bucureşti, 1986-1987; C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, Bucureşti, 1943; P. P. Panaiteescu, *Dreptul de strămutare al țăranilor în țările române (până la jumătatea secolului al XVII-lea)*, în „SMIM”, I, 1956; Ştefan Ștefănescu și Damaschin Mioc, *Țărăniminea din Tara Românească și Moldova în veacul al XVII-lea*, în „Revista de Istorie”, 1979, nr. 12; N. Iorga, *Istoria bisericii și vieții religioase a românilor*, vol. I-II, Bucureşti, 1928; M. Păcurariu, *Legăturile Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania cu Tara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII*, Sibiu, 1968; idem, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, 3 vol., Bucureşti, 1990-1991; I. Lupaş, *Istoria bisericăescă a românilor ardeleni*, Cluj-Napoca, 1995; *Etnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, ed. by Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, 1995. Istoria culturii: P. P. Panaiteescu, *Interpretări românești*, ediția a II-a, Bucureşti, 1994; N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, Bucureşti, 1980; M. Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, Bucureşti, 1974; A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Bucureşti, 1993; V. Cândea, *Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979; N. Manolescu, *Istoria critică a literaturii române*, Bucureşti, 1997.

Secolul luminilor în țările române. Pentru cadrul internațional al țărilor române în secolul al XVIII-lea sunt de consultat: J. Beranger, *Histoire de l'Empire Habsburg, 1273-1918*, Paris, 1990; Ch. Boutant, *L'Europe au grand tourant des années 1680. La succession politique*, Paris, 1988; E. Zollner, *Istoria Austriei*, I-II, Bucureşti, 1997; A. Oțetea, *Contribution à la question d'Orient*, Bucureşti, 1930; L. Boicu, *Principatele Române în raporturile internaționale (Secolul al XVIII-lea)*, Iași, 1986; V. Ciobanu, *Relațiile politice româno-polone între 1699-1848*, Bucureşti, 1980; Germaine Lebel, *La France et les principautés danubiennes*, Paris, 1955. Din lucrările generale consacrate secolului al XVIII-lea: N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, 2 vol., Bucureşti, 1969; D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, Bucureşti, 1984; Tóth, Z. I. Az Erdely Román Nationalismus. Elsö százada. 1697-1792, Budapest, 1946; K. Hitchins, *The Romanians. 1774-1866*, Oxford, 1996; idem, *Rumanian National Movement in Transylvania. 1780-1848*, Cambridge, Massachusetts, 1963; idem, *The Idea of Nation: The Romanians of Transylvania, 1691-1849*, Bucureşti, 1985 și 1988; N. Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările Române la începutul Epocii Moderne*, Bucureşti, 1995; Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române. 1750-1831*, Bucureşti, 1972; *Enlightenment and Romanian Society*, ed. by Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1980; L. Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1780-1848*, Bucureşti, 1986; N. Bocean, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, 1986; Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, Cluj, 1994. În ce privește instituțiile, v. Gh. I. Brătianu, *Adunările de Stări în Europa și în țările române în Evul Mediu*, Bucureşti, 1996; Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, 1980. Pentru reformismul fanariot și austriac, v. Gh. I. Brătianu, *Adunările de Stări în Europa și în țările române în Evul Mediu*, Bucureşti, 1996; Ş. Papacostea, *Oltenia sub stăpânire austriacă. 1718-1739*, Bucureşti, 1998; idem, *Contribuții la problema relațiilor agrare în Tara Românească în prima jumătate a veacului al XVIII-lea*, în „SMIM”, III, 1959, p. 230-321; Florin Constantiniu și Șerban Papacostea, *Les réformes des premiers Phanariotes en Moldavie et en Valachie: Essai d'interpretation*, în „Balkan Studies”, 13, 1, Thessaloniki, 1972; Șerban Papacostea, *La grande charte de Constantin Mavrocordato*, în vol. *Symposium. L'Époque Phanariote*. Thessaloniki, 1974; D. Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania. 1700-1848*, Bucureşti, 1989; Florin Constantiniu, *Relațiile agrare din Tara Românească în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1972; pentru istoria mișcărilor politice și sociale: N. Iorga, *La Révolution Française et le sud-est de l'Europe*, Bucureşti, 1934; D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, 2 vol., Bucureşti, 1984; idem, *Supplex Libellus Valachorum*, Bucureşti, 1984; *La Revolution Française et les Roumains* (ed. Al. Zub), Iași, 1989; pentru istoria bisericii și a vieții religioase: N.

Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. I-II, București, 1928; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, 3 vol., București, 1990-1991; Z. Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, partea 1, 1697-1751, ed. a II-a, 1959; partea a II-a, 1751-1783, 1991; O. Bârlea, *Biserica Română Unită și ecumenismul corifeilor Renașterii culturale*, München, 1983; idem, *Unirea românilor. 1697-1701*, în „*Îndreptar*”, XIII, 1990, nr. 49-50; idem, *Ex historia romana, Ioannes Bob Episcopus Fogarasiensis. 1783-1830*, Frankfurt am Main, 1948; S. Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, 2 vol., Sibiu, 1920, 1930; idem, *Români din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei*, Cluj-Napoca, 1990; O. Ghitta, *O veche dispută bisericească și semnificațiile sale*, în *Viața privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, p. 211-223; *Etnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, ed. by Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, 1995; D. Radosav, *Sentimentul religios la români*, Cluj-Napoca, 1997; *Church and Society in Central and Eastern Europe*, ed. by Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, 1997.

Pentru istoria culturii sunt esențiale: N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, 2 vol., București, 1969; Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul al XVIII-lea. 1700-1821*, București, 1968; D. Popovici, *La litterature roumaine à l'époque des Lumières*, Sibiu, 1945; L. Blaga, *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, București, 1966; P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, București, 1958; Kosáry D., *Müvelödes a XVIII századi Magyarorszagon*, Budapest, 1980; P. Teodor, *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, 1984; P. Teodor, *Sub semnul luminilor: Samuil Micu*, Cluj-Napoca, 2000.